

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ : 19

Talat Tekin

Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı

SİMURG
ANKARA 1997

Yayımlayan:
Mehmet Ölmez

Talat Tekin

Tarih Boyunca
Türkçenin Yazımı

Talat Tekin

Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı

Simurg, Ankara 1997

Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı

Talat Tekin

Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 19

Yayımlayan: Mehmet Ölmez

E-mail: olmez@hun.edu.tr

<http://www.hun.edu.tr/~olmez>

Kapak Tasarımı

2 Tasarım

Mehmet Ulusel, Erol Egemen

Simurg

Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi

İstiklâl Cad. Hasnun Galip Sok. Nr. 2 A

80060 Beyoğlu-İSTANBUL

Tel: (212) 243 63 77

Fax: (212) 243 38 48

© Simurg Yayıncılık

Ankara 1997

ISBN 975-7172-19-7

Baskı, cilt:

Şafak Matbaacılık

Tel: 229 57 84

İ ç i n d e k i l e r

Önsöz	7
Çin İdeogramları ile Türkçe.....	9
Göktürk Alfabetiyle Türkçe	17
Mahihey Alfabetiyle Türkçe	31
Soğd ve Uygur Alfabetiyle Türkçe	41
Brâhmî Yazısı ile Eski Türkçe Metinler	51
Tibet Alfabetiyle Türkçe	61
Süryanî Alfabeti ile Türkçe Kitabeler	68
Arap Yazısı ile Türkçe Metinler	72
İbranî Yazısı ile Türkçe	82
Latin Alfabeti ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler	87
Grek Alfabetiyle Türkçe.....	105
Ermeni Alfabetiyle Türkçe.....	110
Osmanlıların Arap Alfabetinde Reform Girişimleri	118
Kiril (İslav) Alfabeti ile Türlü Türkçeler	127

Ö N S Ö Z

Bu kitap aylık *Tarih ve Toplum* dergisinin ilk 13 sayısında (1 Ocak 1984 - 1 Ocak 1985) “Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar” genel başlığı altında yayımlanmış 13 yazı ile ilk kez burada yayımlanan “Tibet Alfabesiyle Türkçe” adlı yazıyı bir araya getirmektedir.

Tarih boyunca Türkler kadar çok alfabe değiştirmiş başka bir ulus ya da Türk dilleri kadar değişik alfabelerle yazılmış başka bir dil ailesi yoktur denilebilir. Avrupa dilleri baştan beri Latin alfabesi ile, Grekçe baştan beri Grek alfabesiyle, Slav dilleri baştan beri Grek alfabesinden çıkmış Kiril alfabesiyle, Ermenice baştan beri Ermeni alfabesiyle, Arapça baştan beri Arap alfabesiyle yazılmış ve yazılmaktadır. Türk dilleri ise, metinlerle izleyebildiğimiz yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca, değişik dönem ve çevrelerde Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Kiril (Slav) alfabeleri gibi başlıca 13 farklı alfabe ile yazılmıştır. Bunlardan, belirli tarihsel dönemlerde ve belirli çevrelerde sınırlı ölçüde kullanılmış olan Soğd, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri bir yana bırakılsa bile, Türk dillerinin yazımı için geniş ölçüde kullanılmış ve kullanılmakta olan alfabelerin sayısı yine de 5’ten az değildir: Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Slav. Türk dillerinin 1300 yıl gibi pek de uzun sayılamayacak bir süre içinde bu kadar farklı alfabelerle yazılmış ve yazılmakta olması Türk halklarının göçler ve fetihler nedeniyle çok geniş coğrafi alana yayılmış, türlü uygarlık çevrelerine girip çıkmış, değişik din ve kültürleri benimsemiş ve kabul etmiş olmaları ile açıklanabilir. Bugün bile Türk dilleri üç ayrı alfabe ile yazılmaktadır: Latin alfabesi (Türkçe), Kiril alfabesi (eski SSCB’de konuşulan Türk dilleri: Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça, Altayca, Kırgızca, Kazakça vb.) ve Arap alfabesi (Yeni Uygurca).

Bu kitapta yer alan yazılarda Türkçenin yazımı için tarih boyunca kullanılmış ve kullanılmakta olan türlü alfabeler tanıtılmakta ve bu alfabelerle yazılmış eski-yeni metin örnekleri verilmektedir. Kitabın Türkolojiye meraklı okuyucular için, özellikle de Türkoloji öğrencileri için yararlı bir kaynak olacağını sanıyorum ve umuyorum.

Tarih ve Toplum dergisinde 13 ay boyunca yayımlanan yazılarda bazı önemli dizgi ve baskı yanlışları bulunuyordu. Yazılar kitap halinde bir araya getirilirken bu dizgi ve baskı yanlışlarının düzeltilmesi için büyük özen gösterildi. Burada yeri gelmişken, bu işte emeği geçen herkese, ilk düzeltileri yapan Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim görevlisi Yrd. Doç. Dr. Emine Ceylan'a, bölüm mezunlarından Zekine Özertural (M. A.), Gizem Uçak ile Merih Yurtseven'e ve özellikle son düzeltileri yapan Doç. Dr. Mehmet Ölmez ile Türkoloji doktor adayı Yong-Söng Li'ye bu yardımları için teşekkür ederim.

Prof. Dr. Talat Tekin

1 Eylül 1997, Ankara

Çin İdeogramları ile Türkçe

Türkler tarafından Türkçe metinlerin yazımında değilse de yabancılar tarafından Türkçe kelimelerin az-çok sıhhatli bir şekilde tesbitinde kullanılan ilk yazılardan biri, belki de birincisi, Çin yazısıdır. Bu da son derece doğaldır; çünkü eski Türklerin ilişkide buldukları yerleşik hayat süren ilk uygar kavim Çinlilerdi. Çinli tarihçiler vekayinamelerinde eski Türklerle ilgili olarak çok önemli bilgiler vermiş, bu arada özel ad (boy ve kişi adları, coğrafi adlar), ünvan vb. gibi birçok Türkçe kelimeyi de, Çin yazısının elverdiği ölçüde, kaydetmişlerdir.

Çin Yazısı

Çin yazısı, bilindiği gibi, eski Çin hiyerogliflerinden veya resim-yazısından gelişmiş bir hece-kelime, daha doğrusu, Çince kelimeler tek heceli olduğundan, bir kelime yazısıdır. Çin yazısı, ilk olarak, Milâttan önce ikinci binin ortalarında, Şang sülâlesi döneminde (M.Ö. 1750-1150?) ortaya çıkar. Kemikler ve kaplumbağa kabukları gibi sert maddeler üzerine yazılmış olan bu en eski Çince yazıtlarda kullanılan işaret sayısı 2500 ilâ 3000 kadardır. İşaretlerin çoğu, delâlet ettikleri nesne ve kavramların basit resimlerinden veya sembollerinden (*piktogram*, *ideogram*) ibarettir. Ne var ki resim karakterinde olan bu ilk Çince işaretler kısa bir süre sonra karmaşık birtakım çizgilerden oluşan soyut şekiller haline gelmiştir. Öyle ki daha sonraki dönemlere ait yazıtlarda işaretlerin temsil ettikleri resimleri tanımak artık olanaksızdır.

Çince gibi tek heceli kelimelerden oluşan bir dili yazmak için, bu sistemle pek çok işarete ihtiyaç olacağı açıktır. Bu nedenle Çinliler türlü yollarla yazıtlarındaki işaret sayısını artırmışlar ve Şang sülâlesi dönemindeki 3000 işaret sayısını 30.000'in üzerine çıkarmışlardır. 1716'da düzenlenmiş olan *K'ang-hsi* sözlüğünde 40.545 işaret vardır.

Çin yazısındaki işaretler, yapıları veya kökenleri bakımından, en az beş çeşittir: 1. *piktogram*'lar (resim kökenliler), 2. basit *ideogram*'lar (örneğin sayılar), 3. birleşik ideogramlar (iki ayrı kavramı temsil eden iki işareten o-

IV. YÜZYILA AİT HUNCA BİR CÜMLE

Çin sülâlesi tarihi *Çin-şu*'da, miladi 310 yılında Lo-yang'a gelen Hintli rahip *Fo-t'u-teng*'in biyografisinde, onun 329 yılında yaptığı bir kehanetle ilgili 10 işaretten oluşan Hunca bir cümle veya beyit vardır. Hunca ibarenin sarfedilişi ile ilgili olay *Çin-şu*'da şöyle hikâye edilmiştir: "Hükümdar Şi Lo, Hiung-nu'lara ait bir aileden geliyordu. Başka bir Hiung-nu lideri olan Liu Yao, Şi Lo'nun rakibi idi ve Lo-yang'ı kuşatmış bulunuyordu. Şi Lo, hemen Liu Yao'nun üzerine yürümek ve savaşmak istiyordu. Ancak, ona tâbi olan liderler savaşa girmenin Şi Lo için bir talihsizlik olacağını söyleyerek engel olmaya çalıştılar. Şi Lo sevdiği ve saygı gösterdiği Hintli rahibe danışmaya karar verdi. Rahip kehanette bulundu. Kehanet Hiung-nu dili ile şöyle idi: Savaşa girildiği takdirde Liu Yao tutsak edilir."

Çin-şu'daki 10 işaretlik Hunca ibare şudur:

秀 支 替 戾 岡 僕 谷 劬 禿 當
= siog fîğg t'iei liəd käng b'uok kuk g'jëu t'uk ,tāng'
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Çin-şu'da, ayrıca, ilk iki işaretin "ordu", 3., 4. ve 5. hecelerin "çıkmaq", 6. ve 7. işaretlerin Hun lideri Liu Yao'nun ünvanı, 8., 9. ve 10. işaretlerin de "tutmak, yakalamak" anlamında olduğu kaydedilmiştir. Şi Lo, bu kehanet üzerine, Liu Yao üzerine yürümüş, Liu Yao'yu yenerek esir almış ve Kuzey Çin'in tek hakimi olmuştur. Çin-şu'daki bu Hunca ibare üzerinde Shiratori, Ramstedt, L. Bazin ve A. von Gabain okuma denemelerinde bulunmuşlarsa da hiçbirinin başarılı olduğu söylenemez. Bu dört araştırmacının kurduğu metinler ve tercümeleleri aşağıdadır:

Shiratori: *Siu-k'i t'i-l'-kang, puh-koh kü-t'u-tang*

"Ordu" "çıkmaq" "taht" "tutmak, yakalamak"¹

Ramstedt: *süke talıking (veya talyıking), bügüg (veya ügeg) tutung*

"Savaşa çıkın, *Bügü*'yü (vaya *Üge*'yi) tutun"²

L. Bazin: *süg tegti idkan, boğuğ tutkan*

"Orduyu hücumla geçirin, kumandanı tutun!"³

Gabain: *serig tulukan, buğuğ kötürken*

"Orduyu çıkann, Geyik'i kaçirtın!"⁴

1 "Über die Sprache der Hiungnu und Tunghu Stämme", *Ízv. imp. ak, nauk*, 1902, s. 6-7.

2 "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *JSFOu*, 38, Helsingfors 1922, s. 30-31.

3 "Un texte proto-turc du IVe siècle: Le distique Hiong-nou du *Tsin-chou*", *Oriens* 1, 1948, s. 208-219.

4 Bazin'in makalesini tanıtan yazısı: *Der Islam*, 29, 1950, s. 244-246.

luşanlar), 4. fonetik ödünçlemeler (yazı ile-resmedilemeyecek veya gösterilemeyecek bir kavramın eşsesli başka bir kelimenin işareti ile gösterilmesi), 5. fonetik birleşikler (biri kelimenin anlamını öbürü de fonetik yapısını gösteren iki işaretin birleştirilmesiyle meydana gelenler). Görüldüğü gibi, Çince işaretler kökenleri bakımından çok çeşitlidir. Bu nedenle bunların hepsine *piktogram* veya *ideogram* adını vermek pek doğru olmaz. Çin yazısındaki işaretler için en uygun terim *logogram* (kelime yazısı veya işareti)'dir.

Çin yazısı yukarıdan aşağıya yazılır. Satırlar sağdan sola gider.

Çin Yazısı ile Yabancı Kelimeler

Çince metinlerin yazımında her biri birer kelime işareti olarak kullanılan Çin logogramları yabancı dilde metinlerin yazımında, doğal olarak, sadece ses değerleri ile kullanılır ve ancak o zaman "hece işareti" görevinde olurlar. Örneğin Çinliler Eski Türkçe *kagan* "hakan" kelimesini, genellikle, *k'o* (eski ses değeri *k'â*) ve *han* (eski ses değeri *kân* veya *ân*) kelime işaretlerini bir araya getirmek suretiyle yazmışlardır. Ancak Çincenin fonolojik yapısına aykırı yabancı kelimelerin yazımı türlü güçlükler doğurmuş, bu nedenle Çinliler bu gibi durumlarda çok kere "ses ikamesi" (*sound substitution*) denilen yönteme başvurmuşlar; bazı hallerde de yabancı dildeki tek bir ünsüzü bir kelime işareti ile göstermek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Türkçe kavim adlarından *Türgiş* kelimesini *t'u-ki-şi* tarzında üç işaretle, son Köktürk prensi *Ozmış*'ın adını ise *wu-su-mi-şi* şeklindeki dört işaretle yazmışlardır.

Çince Kaynaklardaki Hunca ve Türkçe Kelimeler

Eski Çin kaynaklarındaki Hunca (*Hiung-nu*'ca) ve Eski Türkçe malzeme şöyle tasnif edilebilir: 1. *Hiung-nu* (Hun) kelimeleri (M.Ö. III- M.S. IV yy.), 2. *T'o-Pa* veya Tabgaç kelimeleri (IV-VI yy.), 3. Göktürk (*T'u-küe*) dil malzemesi (VI-VIII yy.), 4. Moğolistan Uygurlarına (VIII-IX yy.) ait malzeme.

Hiung-nu (Hun) Kelimeleri

Şi-ki, *Han-şu* ve *Çin-şu* gibi ilk sülâle tarihlerinde *Hiung-nu*'lara ait bir düzine kadar kelime ile on işaretten oluşan bir cümle veya beyit bulunmaktadır. Bu kelimeler yüzyılın başlarında Japon bilginlerinden

Shiratori tarafından incelenmiştir.¹ Bu Hunca kelimelerden 10 tanesinin Türkçe, ikisinin de Tunguzca olduğu kanısına varan Shiratori 1923'te fikir değiştirmiş ve bu dil malzemesinin Moğolca-Tunguzca kelimelerden ibaret olduğunu iddia etmiştir.² Shiratori'den sonra Hun kelimeleri üzerinde çalışan bilginler, bu arada özellikle Müller, Shiratori'ye karşı çıkmış ve Hiung-nu kelimelerini Türkçeye göre açıklamıştır.³ Gerçekten de *ç'aŋ-li* veya *ç'ey-li* "gök" (= Eski Türkçe *tenri*), *yen-çi* "eş, zevce" (= Eski Türkçe *ebçi*), *kiŋ-lo* (eski söylenişi: *kiŋ-lâk*) "Hunların tören kılıcı" (= Altay-Teleüt lehçesi *kıŋırak* "iki yüzlü bıçak", Yeni Uygurca *kıŋrak* "geniş yüzlü bıçak") vb. gibi Hiung-nu kelimeleri ancak Türkçe olarak açıklanabilir.

Çin tarihlerinden *Çin-şu*'da M.S. 329 yılında cereyan eden bir olay münasebetiyle kaydedilmiş Hunca bir cümle veya beyit vardır. On işaretten oluşan ve anlamı "Orduyu sevket, kumandanı yakala!" olarak verilen bu Hunca cümle veya beyit üzerinde sırasıyla Shiratori, Ramstedt, Bazin ve A. von Gabain okuma denemelerinde bulunmuşlarsa da bu denemelerden hiçbiri doyurucu ve kandırıcı olamamıştır.⁴

T'o-pa (Tabgaç) Kelimeleri

Çin'in kuzeyinde devlet kuran *T'o-pa* (Tabgaç)lara ait dil malzemesi *Wei Şu* ile Güney Çin sülâleleri tarihlerinde bulunmaktadır. Özel adlarla ünvanlardan oluşan bu 50 küsur kelime Boodberg tarafından incelenmiştir.⁵ Boodberg'ün Türkçe olarak açıkladığı bu kelimeler arasında *K'o-po-çên* "Kapıcı, Kapı Muhafızı" (eski okunuşla: *k'â-p'âk-çin* = Eski Türkçe *kapıgçı, kapağçı*), *Pi-tê-çên* "yazıcı, kâtip" (eski okunuşla: *pyi-tik-çin* = Eski Türkçe *bitigçi*) vb. gibi ünvanlar *T'o-pa*'ların Hun-Türk asıllı olup Hunca veya Arkaik Türkçe konuştuklarına kanıt gösterilebilir.

Göktürk (T'u-küe) Kelimeleri

Göktürkler veya en eski Türkler hakkında ilk bilgiler ve dolayısıyla en

¹ K. Shiratori, "Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu Stämme", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*. 1902 September, T. XVII, No. 2, s. 1-33.

² K. Shiratori, "Sur l'Origine des Hiong-nou", *Journal Asiatique*, Tome CCII, Paris 1923, s. 71-81.

³ F.W.K. Müller, *Uigurica* [I], 1908.

⁴ Louis Bazin, "Un texte proto-turc du IVe siècle: Le distique Hiong-nou du *Tsin-chou*", *Oriens* 1, 1948, s. 208-219.

⁵ Peter Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", *HJAS* 1, 1936, s. 167-185.

UYGUR HAKANLARININ AD VE ÜNVANLARI (Schlegel'den)

闕毗伽可汗

K'üe P'i-kia K'o-han

Kül Bil-ge Ka-ğan (744-747)

骨咄祿毗伽闕可汗

Ku-tu-lu P'i-kia K'üe K'o-han

Ku-t-luğ Bil-ge Kül Ka-ğan

磨延啜

Mo-yen Ç'uo = Bayan Çor (747-759)

登里羅沒蜜施頡鬻德蜜施毗伽可汗

T'eng-li-lo mo-mi-şi hie tu -teng-mi-şi P'i-kia K'o-han

Teñ-ri-de bol-mi-ş il tu -t-mi-ş Bil-ge Ka-ğan

"Tanrı'dan olmuş, İl tutmuş (ülke sahibi) Bilge Hakan"

牟羽可汗

Meu-yü K'o-han = Böğü Kağan (759-779)

登里羅汨沒蜜施頡咄登蜜施合俱錄

T'eng-li-lo ku mo-mi-şi hie tu -teng-mi-şi ho kü -lu [P'i-kia K'ohan]

Teñ-ri-de kut bul-mi-ş il tu -t-mi-ş alp kü -lüg [Bil-ge Ka-ğan]

"Tahridan kut bulmuş, İl tutmuş, Alp Külüg ("Namdar") [Bilge Hakan]

多邏斯

To-lo-ssu = Talas? (789-790)

愛登里邏汨沒蜜施俱錄毗伽忠貞可汗

Ay T'eng-li-lo ku mo-mi-şi kü -lu P'i-kia *çunğ-çen* K'o-hanAy Teñ-ri-de kut bul-mi-ş Kü-lüg Bil-ge *çunğ-çen* Ka-ğan"Ay Tanrıdan kut bulmuş Külüg Bilge *çunğ-çen* Hakan"

登里羅沒蜜施俱錄毗伽可汗

T'eng-li-lo mo-mi-şi kü -lu P'i-kia K'o-han

Teñ-ri-de [kut] bul-mi-ş kü-lüg Bil-ge Ka-ğan

骨咄祿

Ku-tu-lu = Kutluğ (795-805)

愛滕里邏羽錄沒蜜施合胡祿骨咄祿毗伽懷信可汗

Ay T'eng-li-lo yü-lu mo-mi-şi ho hu -lu ku-tu-lu P'i-kia *huay-sin* K'o-hanAy Teñ-ri-de ü-lüg bul-mi-ş alp u -luğ ku-t-luğ Bil-ge *huay-sin* Ka-ğan"Ay Tanrıdan talih bulmuş, Alp Ulu Kutluğ Bilge *huay -sin* Hakan"

登[里]羅羽錄沒蜜施句主[錄]毗伽崇德可汗

T'eng [li]lo yü-lu mo-mi-şi kü -çu[lu] p'i-kia ç'ong-to k'o-han

Teñ[ri]de ü-lüg bul-mi-ş kü-ç[lüg] Bil-ge ç'oy-to Ka-ğan (821-824)

"Tanrı'dan talih bulmuş, güçlü, Bilge ç'oy- te Hakan"

愛登里羅汨沒蜜施合毗伽昭禮可汗

Ay T'eng-li-lo ku mo-mi-şi ho p'i-kia *çao-li* K'o-hanAy Teñ-ri-de kut bul-mi-ş alp Bil-ge *çao-li* Ka-ğan (824-832)"Ay Tanrı'dan kut bulmuş, Alp Bilge *çao-li* Hakan"

Not: İtalik kelimeler hakanların Çince ünvanlarıdır.

Karabalgasun Uygur Anıtındaki Çince kitabenin Schlegel tarafından yayımlanan metninden bir parça
(Çince metin önceki sayfada)

I. satır, 5-17. işaretler: Alp Bilge Kagan'ın (824-832) ünvanı
[Ay t'eng]-li-lo ku mo-mi-şi ho p'i-kia k'o-han
[Ay Teŋ]-ri-de kut bul-mı-ş Alp Bil-ge Қа-ğan
“Ay Tanrı'dan kut bulmuş Alp Bilge Hakan”

VI. satır, 1-13. işaretler: Bayan Çor'un (747-759) ünvanı
////-lo mo-mi-şi hie tu-teng-mi-şi p'i-kia k'o-han
[Teŋ-ri]-de bol-mı-ş il tu-t-mı-ş Bil-ge Қа-ğan
“Tanrı'dan olmuş, il tutmuş (ülke sahibi) Bilge Hakan”

VI. satır, 27-45. işaretler: Böğü Kagan'ın (759-779) ünvanı
t'eng-li-lo ku mo-mi-şi hie tu-teng-mi-şi ho kü-lu [p'i-kia k'o-han]
Teŋ-ri-de kut bul mı-ş il tu-t-mı-ş alp kü-lüg [Bil-ge Қа-ğan]
“Tanrı'dan kut bulmuş, il tutmuş Alp Ünlü (Bilge Hakan)”

XI. satır, 16-27. işaretler: Talas Kagan'ın (789-790) ünvanı
t'eng-li-lo mo-mi-şi kü-lu p'i-kia k'o-han
Teŋ-ri-de bol-mı-ş kü-lüg Bil-ge Қа-ğan
“Tanrı'dan olmuş, Ünlü Bilge Hakan”

XII. satır, 2-6. işaretler: Alp Bilge Kagan'ın (808-821) ünvanı
ho p'i-kia k'o-han
Alp Bil-ge Қа-ğan

logu Chavannes tarafından asrın başında incelenmiştir.⁶ Aynı kaynaklardaki Doğu Göktürkleri'ne ait bütün bilgi, belge ve raporlar da Liu Mau-Tsai tarafından derlenip Almancaya tercüme edilmiş, zengin açıklamalar, not ve indekslerle birlikte iki cilt olarak yayımlanmıştır.⁷

⁶ Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St.-Pétersbourg 1903.

⁷ Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kü)*, I-II, Wiesbaden 1958.

Uygurlara Ait Dil Malzemesi

Moğolistan Uygurları'na ait bilgiler *T'ang* sülâlesi tarihlerinde, özellikle *Çiu T'ang-şu* (945'te tamamlanmış) ile *Hsin T'ang-şu* (1060'ta tamamlanmış)'da bulunur. Bu malzeme üzerinde Schlegel, Hirth, Müller ve Hamilton gibi araştırmacılar çalışmışlardır. 824-832 yılları arasında dikilmiş olan Kara Balgasun Uygur anıtındaki Çince kitabe de Schlegel tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır.⁸ Bu kitabede birçok Uygur hakanının ad ve ünvanları zikredilmiştir.

IXV	□□□□百姓與任寇合從有通賊責	天可汗解脫諸敵大賊賊兵奔逐至其地何存掠人民預萬有餘馳馬官等不可勝計
XVI	□□□□遺弄後吐蕃大軍攻圍龜茲	天可汗領兵救援吐蕃兵奔入于術四面合圍一時殺滅尸骸具屍非人所見遂云
XVII	□□北庭半收半圍之次	天可汗親統大軍討滅元兇却復無色兵士擊應念氣之類賊書者撫有俘屍者屏除遂甘言以
XVIII	自功英雄奮勇神武風力一發使中堅具可汗蓮花璽犂牛馬各從軍仗攝山嶺國界盡地無思人復其神與吐蕃人寇地	以
XIX	可汗聖位雄才勇略內外稱明子	登里墨沒實施俱錄毗可汗嗣位治化國俗賦有次序子
XX	合毗可汗宮殿之時於道王中殿長部管判史內外宰相司馬官等奏曰	天可汗聖位雄才勇略俱備今合可汗有
XXI	受明教滿血異俗化爲無飯之形宰殺邦家變爲助畜之國故聖人之	人上行下效法王聞受正教深禮虛誠
XXII	今悔前非崇奉正教奉	行宣示此法益妙誰可受持再三懇仰若無靈萬鬼爲佛今已供實不可復拜發誓
XXIII	將春息等四僧入闕願二祀爾兼三際況法師妙道明稱通七部才高海岳辯若懸河故能開正法於起願以希聖	居身
XXIV	師成苦甘乞師併力欲滅唐社	可汗念彼惡惡棄神神志親臨賜與王師角合勢齊威刻夜京洛皇帝與同乾的長
XXV	願沒實施願聖德聖地毗可汗嗣位英智謀勇	天可汗子登里墨沒實施在實地合備錄毗可汗聖水英信
XXVI	史稱革命數歲之間復乃復香燭手時九姓趨歸解性被惡重三	萬誠靈具姓命曰前代中興可汗生焉
XXVII	國於北方之隅建都於吐以明善治國積有貞年子	有力可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXVIII	夫乾坤開闢日月照臨受命之君光宅天下德化昭明四方歸順	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXIX	九姓趨歸登里墨沒實施合毗可汗聖水英信	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXX	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXI	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXIII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXIV	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXV	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXVI	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXVII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXVIII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XXXIX	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XL	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLI	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLIII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLIV	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLV	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLVI	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLVII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLVIII	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
XLIX	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕
L	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕	天可汗嗣位天性英斷萬姓實慕

Karabalgasun Uygur Anıtı'ndaki Çince kitabenin Schlegel tarafından yayımlanan metninden bir parça

Göktürk Alfabesiyle Türkçe

Türkçenin yazımı için Türklerce kullanılmış olan ilk alfabe, bugünkü bilgilerimize göre, Batıda “eski Türk runik yazısı” bizde ise “Göktürk alfabesi” olarak bilinen en eski Türk yazısıdır. Bu yazının Batıda “runik” sıfatı ile nitelendirilmesinin sebebi harflerinin eski İskandinav kitabelerinde kullanılmış olan ve genellikle “runik alfabe” diye adlandırılan yazının harflerine benzemesidir. “Runik” kelimesi Eski İskandinav (*Old Norse*) dilinde “sır, esrar” anlamına gelen *ruh* isminden türemiş bir sıfattır ve “sır, esrarlı” demektir. Germen kabileleri arasında bu yazıyı bilenler az olduğu için Eski İskandinav yazısı “esrarlı” sayılıyor ve *runik* diye nitelendiriliyordu.

Eski Türk runik yazısının Danimarkalı dilci Thomsen’in çözüp okuduğu iki Orhon kitabesinde (Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabeleri) kullanılan şekli 38 harften oluşur. Bu harflerin dördü ünlü, diğerleri de ünsüz, çift ünsüz ve hece işaretleridir.

Dört ünlü işaretinin her biri iki ayrı ünlüyü gösterir. Daha açık olarak, *a* ve *e* için bir harf, *ı* ve *i* için bir harf, *o* ve *u* için bir harf, *ö* ve *ü* için de bir harf vardır. Türkçedeki ünlü uyumu ve 10 ünsüzün biri art (kalın) diğeri de ön (ince) olmak üzere iki harfinin bulunması *a/e* ve *ı/i* ünlülerinin yazıda kolayca ayırt edilmesini sağlarsa da bu yazıda *o* ile *u*’yu ve *ö* ile *ü*’yü ayırt etme olanağı yoktur. İçinde yuvarlak bir ünlü bulunan sözleri doğru okuyabilmek için, o sözleri, Osmanlıcada olduğu gibi, önceden bilmek ve kestirmek gerekir.

Göktürk alfa.esindeki ünsüz işaretlerinin 20’si 10 ünsüzün (bunlar *b, d, g, k, l, n, r, s, t* ve *y*’dir) biri art (kalın) öbürü de ön (ince) ünlülü kelimelerin yazımında kullanılan çifte işaretleridir. Daha açık bir anlatımla, bu 10 ünsüzün her biri için iki ayrı işaret vardır. Örneğin, iki *b* işaretinden biri *baş* gibi art ünlülü, öbürü de *beş* gibi ön ünlülü bir sözdeki *b* ünsüzünü göstermek için kullanılır. Bunun gibi, *kal-* fiilindeki *k* ve *l* ünsüzleri art (kalın) *k* ve *l* harfleri ile, *kel-* “gelmek” fiilindeki *k* ve *l* ünsüzleri ise ön (ince) *k* ve *l* harfleri ile yazılır.

Göktürk alfabesinin *ç, m, η* (geniz *n*’si), *ny* (palatal veya öndamak *n*’si), *p, ş* ve *z* ünsüzlerini gösteren harfleri artlık-önlük (kalınlık-incelik)

bakımından tarafsız veya nötrdür. Başka bir deyişle, bu ünsüzlerin her biri için sadece bir işaret vardır.

KÖKTÜRK ALFABESİ TABLOSU

	Orh. I, II T, O, KÇ	Orhon III	Yazmalar	Yenisey Yazıtları	Talas Yazıtları	Hoyto- Tamir
a, o, i	∩	∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩	∩ ∩
o (i)				∩		
ä (kapalı e)				∩		
ı, i	∩	∩	∩ ∩	∩	∩	∩ ∩
o, u	> ∩	>	>	> >	>	>
o, u	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩	∩	∩
(e)ᵇ¹	∩ ∩ ∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩
(e)ᵇ²	∩ ∩ ∩	∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵈ¹	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩	∩ ∩	∩
(e)ᵈ²	x x	x	x x	x	x	x
(e)ᵇ³	∩ ∩ ∩	∩	∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵇ⁴	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵇ⁵	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵇ⁶	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵇ⁷	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵇ⁸	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵇ⁹	∩ ∩	∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩
(e)ᵇ¹⁰	∩ ∩ ∩	∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩ ∩	∩ ∩
(e)ᵇ¹¹	∩	∩	∩	∩ ∩	∩ ∩	∩ ∩
(e)ᵇ¹²	∩	∩	∩ ∩	∩	∩	∩

Göktürk alfabesindeki işaretlerin üçü çift ünsüz işaretleridir: *lt*, *nç* ve *nt*. Bunlardan birincisi Orhon kitabelerinde sadece art (kalın) ünlülü sözlerdeki *lt* ünsüz çiftini göstermek için kullanılır. Diğer iki harf ünlü bakımından nötr veya tarafsızdır.

Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinde kullanılan Göktürk alfabesinde dört tane de hece işareti vardır. Bunlar da, sırasıyla, *ok/uk*, *ök/ük*, *ık* ve *iç* işaretleridir. Bu işaretler kelime başında, sırasıyla, *ko/ku*, *kö/kü*, *kı* ve *çi* hecelerini yazmak için de kullanılabilir. Ancak, kelime başında kullanıldıklarında kendilerinden sonra ünlü işareti varsa sadece ünsüz değerinde olurlar. Tunyukuk kitabesinde, bunlardan başka, biri *aş*, öbürü de *baş* değerinde olan iki hece işareti daha kullanılmıştır.

Yenisey kitabelerinde, Orhon kitabelerinde kullanılmış olan bu 40 işaretten başka, şu harfler vardır: açık *e*, kapalı *ë*, kalın *η* (geniz *n*'si), kalın *s*

(Orhon kitabelerindeki kalın *s*'den farklı), *ş* (Orhon kitabelerindeki *ş*'den farklı) harfleri ile *dem* ve *kış* hece işaretleri. Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulunmuş olan runik harfli yazma eser *Irk Bitig*'de biri *ot* öbürü de *up* değerinde olan iki hece işareti daha vardır. Öbür yazma parçalarında rastlanan ince *ş* işareti de hesaba katılırsa Göktürk alfabesindeki harflerin toplam sayısı 50'yi bulur.

	Örh. I, II T, O, KÇ	Orhon III	Yazmalar	Yenisey Yazıtları	Talas Yazıtları	Moyn- Tanoir
(a) ⁿ)))	o o))))
(a) ^m	𐰃𐰄𐰅𐰆	𐰃	𐰃𐰄𐰅	𐰃𐰄𐰅𐰆𐰇	𐰃𐰄	𐰃𐰄𐰅
(a) ^r	4 4	4	4 4	4 4 4	4 4 4	4 4
(a) ^s	𐰇𐰈	𐰇	𐰇𐰈𐰉	𐰇 𐰈	𐰇	𐰇𐰈
(a) ^t	𐰉𐰊𐰋	𐰉𐰊	𐰉𐰊	𐰉𐰊𐰋	𐰉𐰊	𐰉𐰊𐰋
(a) ^u						
(a) ^v	𐰌𐰍𐰎	𐰌𐰍	𐰌𐰍	𐰌 𐰍	𐰌 𐰍	𐰌 𐰍
(a) ^w	h h	h	h h	4 h	h h	h h
(a) ^x	D	D	D D D	D O O	D	D
(a) ^y	9 9 9	9	9 9	P P 9	9 9	9 9 9
(a) ^z	λ	λ	λ	λ λ	λ	λ
(a) ^{aa}	⇒ ⇒	⇒	𐰏 𐰐	𐰏 𐰐 𐰑	𐰏 𐰐 𐰑	𐰏 𐰐
(a) ^{ab}	𐰑	𐰑	𐰑 𐰒	𐰑 𐰒 𐰓	𐰑	𐰑
(a) ^{ac}	𐰓 𐰓	𐰓	𐰓 𐰔	𐰓 𐰔		
(a) ^{ad}	1	1	7 7	1	1	1

Göktürk Alfabesinin Çözümü

Güney Sibirya'da, Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca İskandinav runik yazısına benzer bir yazı ile yazılmış kitabelerin bulunduğu daha 18. yüzyıl başlarında biliniyordu. Birçok bilginler bu kitabelerle uğraşmış ve bunların dilinin ne olabileceği konusunda türlü görüşler ileri sürmüşlerdi. 1887 ile 1888'de Finlandiya'dan Sibirya'ya gönderilen bilim adamları (H. J. Heikel ve başkaları) Yenisey kitabelerinin mükemmel kopyalarını hazırladılar (*Inscriptions de l'énisséi, recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie, Helsingfors 1889*). 1889'da da Rus

sınırları ötesindeki Moğolistan'da, Orhon ırmağı kıyılarında iki çok büyük kitabe bulunmuştu (Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabeleri) (N. M. Yadrintsev, *Anciens caractères trouvés sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon*, St. Pétersbourg 1890). Bunlardan birinin (Kül Tigin kitabesinin) batı yüzündeki Çince kitabe okunabilir durumda idi. Bu Çince kitabeden söz konusu kitabenin 732 yılında ve bir yıl önce ölen bir Türk prensinin anısına dikilmiş olduğu anlaşılmıştı. Böylece, runik harfli kitabelerin dilinin Türkçe olması gerektiği sonucuna varıldı. Bir süre kitabeler üzerinde çalışan Danimarkali bilgin Vilhelm Thomsen 1893'te bunları okumayı başardı.

	Orh. I, II T, O, KÇ	Orhon III	Yazmalar	Yenişey Yazıtları	Talas Yazıtları	Hoyto- Tamir
(s/e)j	Ƨ Ƨ Ƨ	Ƨ	Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ	Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ ^ □ 0	^ Ƨ	Ƨ
(s/e)z	Ƨ Ƨ Ƨ	Ƨ	Ƨ Ƨ Ƨ	Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ	Ƨ Ƨ	Ƨ Ƨ Ƨ
(s)lc	M			M M	M	
(s/e)nc	Ƨ Ƨ	Ƨ	Ƨ Ƨ	Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ		Ƨ Ƨ Ƨ
(s/e)nt	⊙ ⊙ ⊙	⊙		⊙	⊙ ⊙	⊙ ⊙
oq/uq qo/qu	↓	↓	↓	↑		
ök/ök kō/kō	Ƨ Ƨ Ƨ Ƨ	Ƨ		Ƨ		
ıq/ıq	◁ ▷			◁ ▷		
ıq/ıq	Ƨ	Ƨ				
ıq	□			□ □	□	
baş	⊗				⊗ ⊗	
ot			Ƨ			
up			Ƨ Ƨ			
dem				⊗ ⊗		
?				Ƨ Ƨ		

Ancak, Thomsen'in eski Türk runik yazısını deşifre etmesi kolay olmamıştır. Thomsen önce satırların sırasını, yazının istikametini ve hangi harflerin vokalleri gösterdiğini tesbit etmişti. Ancak, kitabeleri okuyabilmek için bir anahtara ihtiyaç vardı. Bu anahtar Çince metinde geçen özel isimler (işî adları) olabilirdi. Fakat Çince metinde pek fazla özel ad yoktu.

DIE

ALTTÜRKISCHEN INSCRIFTEN

DES

MONGOLEI.

VON

Dr. W. Radloff.

NEUE FOLGE.

NEUER EIDER ABDRUCK VON W. BARTHOLDI DER HISTORISCHER RECHTUNG DER
ALTTÜRKISCHEN INSCRIFTEN

—

С. ПЕТЕРБУРГЪ. 1897. St. PETERSBURG.

Продается въ книжномъ магазинѣ САНДЪ АКАДЕМИИ ИСКУССТВЪ	chez M. de la Cour, Libraire des Sciences
В. Н. ГАЗДОВА, М. ЗЕРОВА и КОВА, — К. Ж.	M. J. Glanville, Libraire à Paris et à Riga
РАДЛОВЪ и С. ПЕТРОВЪ и К.	2-я Троицкая
В. В. АРХАНГЕЛЬСКОЕ, ПЕТРОВЪ и К. МИХАИЛЪ	M. J. Karbowicki à St. Petersbourg, Moscou et Varsovie
В. П. ОЗЮБАНЪ и С. ПЕТРОВЪ и К. ЛЕОНЪ	дистриктъ въ Ст. Дрезденбургъ et Riga
В. В. КИРИЦКА и К. МИХАИЛЪ	M. Birkbein à Moscou
ФЕРСЪ (F. FASSA) и К. ЛЕОНЪ	Wass. Stralinski (G. Hävel) à Leipzig

Homo 2 pag. — Preis 5 Mark

Radloff'un *Moğolistan'daki Eski Türk Kitabeleri* adlı kitabının kapağı.

Kitabenin anısına dikilmiş olduğu Türk prensinin adı Çince işaretlerin modern telâffuzlarına göre *K'we-te-kin* şeklinde okunabiliyordu. Bilginler bunun Türkçe *Kök-tigin* olabileceği fikrinde idiler. Bu ada ilâve olarak, Thomsen runik harfli metinde *tenri* "gök, tanrı" kelimesini buldu. Bu iki kelimedeki harfler kitabelerde sık sık geçen *türk* kelimesini okumağa yetiyordu. Bundan sonra runik alfabeği çözme işi hızlanmış ve Thomsen 25 Kasım 1893'te Göktürk alfabetesini tamamiyle deşifre etmişti. Danimarkalı bilgin 15 Aralık 1893'te, Danimarka Bilimler Akademisi'nin toplantısında, keşfini bilim dünyasına duyurdu.

Thomsen, eski Türk runik yazısının bütün harflerinin ses değerlerini sonradan hiçbir düzeltmeye ihtiyaç kalmıyacak şekilde bir hamlede çözmeğe muvaffak olmuştu, hem de Türkçe bilmediği halde!

Göktürk Alfabetesinin Kökeni

Eski Türk runik yazısı, görüldüğü gibi, ünlü işaretleri bakımından yetersiz, fakat ünsüz ve hece işaretleri bakımından zengin bir alfabledir. Bu yazının kökeni hakkında türlü teoriler ileri sürülmüştür. Otto Donner, daha bu alfabe çözümlenmeden önce, Yenisey kitabelerindeki harflerle eski Küçük Asya alfabelerinden Likya ve Karya alfabelerindeki işaretler arasında benzerlik bulunduğuna dikkati çekmiş ve Yenisey alfabetesinin bu alfabelerden çıkmış olabileceği görüşünü ileri sürmüştü (Otto Donner, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1892, s. XLXXX ve devamı). Orhon kitabelerini çözen Thomsen, Donner'in bu görüşünü kabul etmemiş ve eski Türk runik yazısının ya bir İran alfabeti aracılığı ile ya da doğrudan doğruya geç Sâmi (Ârami) alfabetesinden çıkmış olması gerektiğini iddia etmiştir (Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, s. 44 ve devamı). Rus bilginlerinden Aristov ile Mallitskiy ise eski Türk runik yazısındaki harflerin eski Türk damgalarından gelişmiş olabileceği görüşünü

Metnin yazıçevrimi ve bugünkü Türkçeye çevirisi

- 1) bilge tunyukuk b(e)n öz(ü)m t(a)bğ(a)ç (e)lne kul(i)nt(i)m. türk bod(u)n t(a)bğ(a)çka köör(ü)r (e)rti.
- 2) türk bod(u)n k(a)nin bulm(a)y(i)n t(a)bğ(a)çda (a)dr(t)ltı, k(a)nl(a)ntı, k(a)nin kood(u)p t(a)bğ(a)çka y(a)na iç(i)kdi. t(e)ñri (a)nça t(e)m(i)ş (e)r(i)nç. k(a)n b(e)rt(i)m,
- 3) k(a)n(i)ñ(i)n kood(u)p iç(i)kd(i)ñ. iç(i)kdük üç(ü)n t(e)ñri öl(ü)tm(i)ş (e)r(i)nç. türk bod(u)n ölti, (a)lk(i)ntı, yok boltu türk sir bod(u)n y(e)rinte
- 4) bod k(a)lm(a)di. ida t(a)şda k(a)lm(i)şi kuubr(a)n(i)p y(e)ti yüz boltu, (e)ki ül(ü)gi (a)tl(t)ğ (e)rti, bir ül(ü)gi y(a)d(a)ğ (e)rti, y(e)ti yüz kişig.
- 5) ud(u)z(u)ğma ul(u)ğı ş(a)d (e)rti. (a)yğ(ı)l tidi. (a)y(ı)ğm(a)si b(e)n (e)r-t(i)m, b(i)lge tunyukuk. k(a)ğ(a)n mu kuş(a)y(i)n t(e)d(i)m, s(a)k(i)nt(i)m toruk buuk(a)lı s(e)m(i)z buuk(a)lı ır(a)kda.
- 6) böñs(e)r s(e)m(i)z buuka toruk buka t(e)y(i)n bilm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(i)nt(i)m (a)nta kisre t(e)ñri bil(i)g b(e)rtük üç(ü)n öz(ü)m ök k(a)ğ(a)n kışd(i)m. bilge tunyukuk buyla b(a)ğa t(a)rk(a)n
- 7) birle ilt(e)r(i)ş k(a)ğ(a)n bol(u)y(i)n b(i)r(i)ye t(a)bğ(a)ç(t)ğ öñre kıt(a)nñ(ı)ğ yır(t)ya oğ(u)z(u)ğ ök(ü)ş ök öl(ü)rti. b(i)lg(e)si ç(a)b(i)şi b(e)n ök (e)rt(i)m. çuğ(a)y kuzin k(a)ra kum(u)ğ ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z.

- 1) Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin ülkesinde doğdum. Türk halkı Çin'e tâbi idi.
- 2) Türk halkı hükümdarını bulmadığından Çin'den ayrıldı, hükümdar sahibi oldu. Hükümdarını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. Tanrı şöyle demiş muhakkak ki: "(Sana) hükümdar verdim;"
- 3) hükümdarını bırakıp (Çin'e) tâbi oldun." (Türk halkı) tâbi olduğu için (Tanrı onları) öldürtmüş muhakkak ki, Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı yerinde
- 4) boy kalmadı. Dağda taşta (*harf.* ormanlarda ve kayalıklarda) kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldu. (Toplananların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi. Yedi yüz kişiyi
- 5) sevk eden liderleri Şad idi (yani "Şad ünvanını taşıyordu"). (Bana): "Hükm et!" dedi. Hükm edicisi ben idim Bilge Tunyukuk. (Onu) "Hakan mı yapayım?" dedim, düşündüm. "Zayıf boğalarla semiz boğalar uzakda
- 6) tepişseler, (insan bunların hangisi) semiz boğa hangisi zayıf boğa diye bilmez, (semizi zayıftan ayırt edemez) imiş" diye, öylece, düşündüm. Ondan sonra Tanrı (bana) akıl fikir verdiği için (onu) hakan yaptım. Bilge Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan
- 7) sâyesinde (*harf.* "ile") İleriş hakan olarak güneyde Çinlileri doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü. (Onun) danışmanı ve yâveri bizzat ben idim. (O zamanlar) Çuğay'ın kuzey yamaçlarında, Kara Kum'da oturuyor idik.

Bu teoriler içinde bugün bilim dünyasında en çok taraftar bulanı Thomsen'in "Sâmi köken" teorisidir. Eski Türk runik ile Ârami/İran alfabeleri karşılaştırıldığında, gerçekten 15 harfin gerek biçim gerekse ses değeri bakımından benzer oldukları görülür. Ayrıca, eski Türk runik yazısının sağdan sola yazılması da onun Sâmi kökenli olduğuna kanıt sayılabilir. Ne var ki bütün bunlar eski Türk yazısının kökeni sorununu tamamiyle aydınlatmıyor. Göktürk alfabesindeki ünlü işaretleri ile bir düzine kadar ünsüz işaretinin, *lt*, *nç* ve *nt* çift ünsüz işaretlerinin ve nihayet hece işaretlerinin kökeni yine de açıklamasız kalmaktadır. Thomsen, alfabedeki hece işaretlerini digraf veya ligatür saymış ve bunların Türk yazısının mucidi tarafından işlek Grek yazısındaki ligatürlerden esinlenerek yaratılmış olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ne var ki bu görüş kabul edilemez. Çünkü alfabedeki çift ünsüz ve hece işaretleri iki harfin birleştirilmesi ile ortaya çıkmışa benzemiyor. Eski Türk yazısındaki çift ünsüz ve hece işaretleri ile bazı tek ünsüz işaretleri ideografik kökenli olabilirler. Nitekim, Sâmi (Ârami) köken teorisinin kurucusu Thomsen bile Göktürk alfabesindeki bazı harflerin (yarımay biçimindeki *ay*, ok biçimindeki *ok* ve çadır biçimindeki *eb* "ev" işaretlerinin) ideografik kökenli olabileceğini ileri sürmekten kendini alamamıştır. Bunlara insan biçimindeki *er* "adam" harfi ile bir tepecikte iki ot biçimindeki *ot* hece işaretini de ekleyebiliriz.

S. Ye. Malov'a göre Tunyukuk kitabesinin batı yüzünden yedi satır

işaretler tek ünsüz değerindedir. Göktürk alfabesindeki ünsüz işaretlerinin adlarının *ab, eb, ad, ed* biçiminde olduğunu Turfan'da bulunan ve Le Coq tarafından yayımlanan bir yazma parçasından da öğreniyoruz. Burada 19 Göktürk harfinin karşılıkları Manihey yazısı ile *up, an, iç, ad, az, eñ, end, elt* vb. olarak verilmiştir.

Şurası muhakkak ki Türkler kendi alfabelerini yaratırken Sâmi (Ârami) alfabesini model olarak almış olsalar bile buna birçok işaret ilâve etmişler ve harf adlarını *ak, ek, al, el, at, et* tarzında basitleştirmişlerdir.

Göktürk Yazılı Kitabeler ve Metinler

4k0方]合: 2	=] [方 4 4 7 4	0000 0000 0000	00 00 00	法 能 航 自 覺 悟 之 法 會 元 餘
0 方 0 方 7 4 : 4	4 : 4 方 4 4 7 4	0 方] 合 4 4 4	方 方 : 4 1 . 水	佛
0 4] 4 4 : 方 7 合	合 : 合 7 4 : 1 方 4	方 4 4 4 4 4 .] 7	4 4 4 4 : 2 7 合	覺
0 4 4 4 4 : 4 4 合	: 4 4 : 9 4 4 4	4 4 : 4 4 4 : 4	4 4 4 4 4 7 4 合	悟
1 合 0 4 4 4 4 4	: 4 4 : 1 4 4 4 4	4 4 : 4 4 4 : 4 4	7 4 7 : 4 4 4 : 4	之
1 合 4 : 4 4 4 4 7	:] 4 4 4 4 合	0 4 4 : 4 4 4 7 :	9 4 4 4 4 : 2 4 4	法
7 4 4 4] 4 4 合 : 2	:] 7 : 4 4 4 4	: 4 4 4 4 : 4 4 4	4 4 4 : 4 4 : 4 4	會
7 合 : 4 4 4 4 4	000 000 000	4 7 4 : 2 4 4 4 7	: 4 4 4 4 4 4 4 合	元
	1 合 4 4 : 2 4 合	: 4 4 4 4 : 1 4 4 4 4	:] 7 : 4 4 4 4	餘

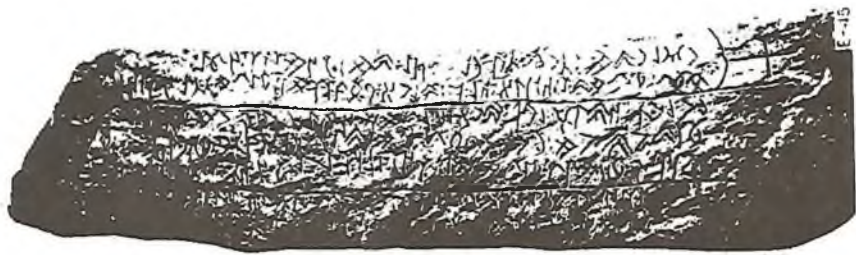
Irk Bitig'in ilk dört sayfası (H. Namık Orkun'dan)

Yazı çevrimi ve bugünkü Türkçeye çevirisi:

1: *t(e)n-si m(e)n / y(a)r(t)n kiçe / (a)ltun örgi/n üze olu/rup(a)n m(e)ñil(e)y/ür m(e)n (a)nça bilinl(e)r / (e)dgü ol 2: ala (a)tl(t)ğ y/ol t(e)ñri m(e)n y(a)rın ki/çe (e)sür m(e)n utru (e)ki / y(a)l(t)ğ kişi / oğlın sook/uşmış kişi 3: korkmuş/ korkma t'im(i)ş kut b'irg(e)y m(e)n / timiş (a)nça bilinl / (e)dgü ol /altun k(a)n(a)tıl 4: (t)ğ t(a)l(1)m k(a)r/a kuş m(e)n / t(a)n(1)m tüsi / t(a)ku tüke/m(e)z k(e)n t(a)l/uyda y(a)t(1)p/(a)n t(a)pladu/k(1)min tu/*

- 1: Ten-si'yim (yani, "Göğün oğlu, Çin İmparatoru'yum"). Sabah akşam altın taht üzerinde oturup mutlu olurum. Öylece biliniz. (Bu fal) iyidir.
- 2: Ala atlı Yol Tanrısı'yım. Sabah akşam (atımı) rahvan sürerim. (Yol Tanrısı) karşıda iki ürkek (?) insanoğluna rastlamış. İnsan(lar)
- 3: Korkmuş. (Yol Tanrısı) "Korkma(yın)" demiş, "(size) talih vereceğim" demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir. Altın kanat-
- 4: İlyırtıcı karakuş'um (yani, "kartal'ım"). Vücutum(u)n tüy(ler)i henüz (tamamıyla) bitmemişken denizde (pusuya?) yatarak dilediğimi tu(tarım, sevdiğimi yerim).

Eski Türk runik yazısının ne zaman düzenlendiği ve hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmiyor. Türklerin kendi adları ile tarih sahnesine çıkışları, bilindiği gibi, 6. yüzyıl ortalarına rastlar. 552'de kurulan I. Göktürk Kağanlığı döneminde Türkçenin resmî yazışma dili olarak kullanılmış olduğu şüphelidir. Son yıllarda Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay (Kuzey Hangay) bölgesinde bulunan ve Göktürklerden kalma en eski kitabe olduğu sanılan Bugut kitabesi (dikiliş tarihi: 581) Soğd alfabesiyle, Soğdca yazılmıştır. Ancak bu I. sülâle zamanında Türklerin resmî yazışma dili olarak sadece Soğdca'yı kullanmış oldukları anlamına gelmez. Türkler, bu dönemde, başka ülkelerle olan yazışmalarında kendi dillerini ve kendi alfabelerini de kullanmış olabilirler. Bizans kaynakları Batı Göktürk *Yabgu*'sunun Bizans'a gönderdiği elçilik heyetinin (568 ile 576 arası) İmparatora "İskit harfleri" ile yazılmış bir belge getirmiş olduğunu kaydederler. Bizans kaynaklarının dili ve içeriği hakkında bilgi vermedikleri bu belgenin Göktürk harfleri ile yazılmış Türkçe bir mektup olması kuvvetle muhtemeldir. Bu doğru ise, eski Türk runik yazısının 6. yüzyılın ikinci yarısı başlarından veya ortalarından itibaren kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

Köjelig-Hovu kitabesi

Köjelig-Hovu kitabesi:

1. oğl(a)n (a)t(t)m çobuç in(a)l ... te
(a)t(t)m kümül öge
2. beş y(a)ş(t)mta k(a)ys(t)z k(a)l(t)p tokuz
y(é)g(i)rmi yaş(t)mğa ögsüz
3. bolup k(a)ıgl(a)n(t)p otuz yaş(t)mğ<a>
öge boltum kırk yıl

Çevirisi:

1. Çocukluk adım Çobuç Inal... (erlik) adım
Kümül Öge.
2. Beş yaşında babasız kalıp on dokuz
yaşında öksüz
3. olup, çok çalışıp otuz yaşında Öge
oldum. Kırk yıl

4. *él tut(t)um bodun b(a)şl(a)d(t)m taş y(a)ğtğ y(a)ğıl(a)d(t)m él(le)d(i)m* 4. hüküm sürdüm, halka liderlik ettim. Dış düşmanlarla savaştım, çarpıştım.
5. *bir yetmiş yaş(t)mğ a kök t(e)ñride künte azd(t)m (e)siz(i)m-e* 5. Altmış bir yaşında mavi gökten ve güneşten ayrıldım. Yazık!
6. *körşi yamda él(i)m (e)siz(i)m-e yér(i)m subum (e)siz(i)m-e kıyda künçuyum tul(u)m yıta (e)siz(i)m-e* 6. Yanımda-yöremde ve ileri karakollarda olan halkım, heyhat! Yurdum (*harf.* top-raklarım ve sularım) heyhat! Haremdeki prenseslerim, dullarım heyhat, yazık!
7. *kün(ü)m k(a)d(a)ş(t)m (e)siz(i)m-e oğl(a)n(t)m k(t)z(t)m-a üriñüm k(a)ram (e)siz yüz éliğ (e)r(i)m-e (e)siz(i)m-e* 7. Hısmım, akrabalarım, heyhat! Oğullarım ve kızlarım, akım karam heyhat! Yüz elim, heyhat!
8. *bıñ bodr(a)k yunt (e)siz(i)m-e* 8. Bin yetişkin at(ım), heyhat!
9. *él(i)m (e)siz (e)rinç yüz kümül bodunum (e)siz (e)r/inç küm(ü)l(ü)n<g> (e)r üküş bolı* 9. Halkım, heyhat! Yazık! Yüz kümül halkım, heyhat, yazık! Kümül'ün adamlar(ı) çok oldu.
10. *y(a)bızığ kümül(ü)min b(e)dük kılt(t)m (e)siz(i)m bökm<edim>* 10. Kötü ve perişan Kümül'ümü yücelttim (*harf.* büyük yaptım). Heyhat! (Hayata ve sizlere) doymadım.

Göktürk yazılı pek çok kitabe ile bir grup yazma eser günümüze kadar gelmiştir. Bunlar şöylece tasnif edilebilir: 1. Orhon (Göktürk) kitabeleri, 2. Uygur kitabeleri, 3. Yenisey kitabeleri, 4. Hoytu-Tamir kitabeleri, 5. Talas kitabeleri, 6. Doğu Türkistan yazmaları.

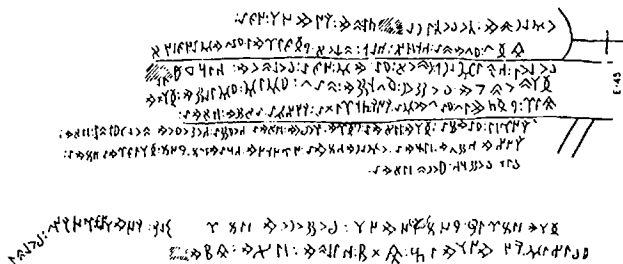
1. *Orhon (Göktürk) kitabeleri:* II. Göktürk Kağanlığı döneminden (682-745) kalma bu kitabelerin en önemlileri şunlardır: Kül Tigin (1 Ağustos 732), Bilge Kağan (735), Tunyukuk (720 ile 725 arası), Küli Çor veya İhe-Hüşötü kitabesi (719 ile 723 arası), Ongin veya İşbara Tarkan kitabesi (732 ile 735 arası).

2. *Uygur kitabeleri:* Moğolistan'daki Uygur hâkimiyeti döneminden (745-840) kalma Uygur kitabeleri şunlardır: Şine-Usu veya Bayan Çor kitabesi (759-760), Taryat veya Terhin kitabesi (753), Karabalgasun kitabesi (808-821 arası), Suci kitabesi (820-840? arası). Bunlara yeni bulunan ve Moğolistan dışında henüz yayımlanmamış olan Tes (Tez) kitabesi (750?) ile 2. Karabalgasun kitabesini de (825-840 arası) katabiliriz.

3. *Yenisey kitabeleri:* Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca eski SSCB'nin Hakas Özerk Bölgesinde bulunan irili-ufaklı mezar kitabelerinin Moğolistan'daki Göktürk Kağanlığının yıkılmasından sonra buralara hâkim olan bazı Göktürk liderleri tarafından diktirilmiş olduğu sanılmaktadır. Hiçbirinde tarih yoktur. Bu kitabelerin bazıları acemi ellerce yazılmış

olduğundan okunmaları zordur.

Tuva Özerk Bölgesinde bulunmuş olan Yenisey kitabelerinin de Kırgızlara ait olduğu ve 9. - 10. yüzyıllardan kaldığı sanılmaktadır.

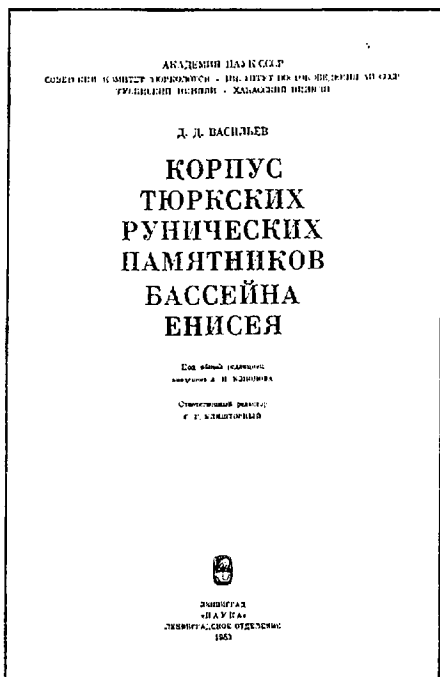

Köjelig-Hovu kitabesi (Vasilyev'e göre)

4. *Hoytu-Tamir kitabeleri*: Moğolistan'da Hoytu-Tamir mevkiinde kayalar üzerine yazılmış 10 kadar kitabe vardır. Bu kitabelerde geçen *Tarduş Kül Çor*, *Türgiş* gibi adlarla *Beş Balıkka barır biz* "Beşbalık'a gidiyoruz" gibi cümlelerden bunların Göktürklerin Beşbalık seferi sırasında (713-714) yazılmış oldukları sonucuna varılabilir.

5. *Talas kitabeleri*: Kırgızistan'da Talas ırmağı kıyılarında bulunan beş kitabe gerek satırlarının düzeni gerekse harflerinin değişik biçimleri bakımından ilginçtir. Bu kitabelerde kalın *k* (*q*), kalın *g*, *m* ve *ş* harflerinin biçimleri çok değişiktir.

Talas vadisinde bulunan kitabelerin en ilginç bir ağaç çubuk üzerine yazılmış olanıdır. Bir sondaj

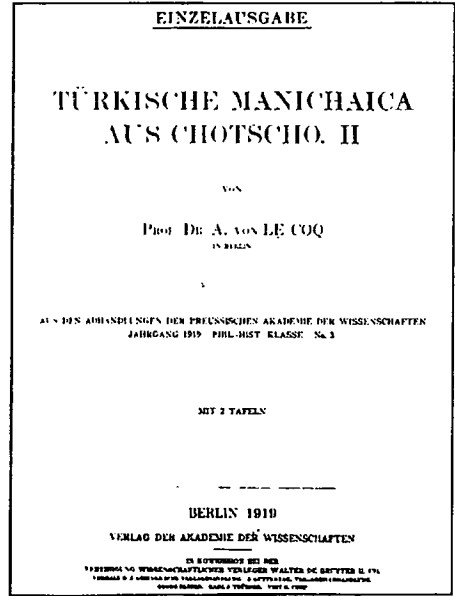
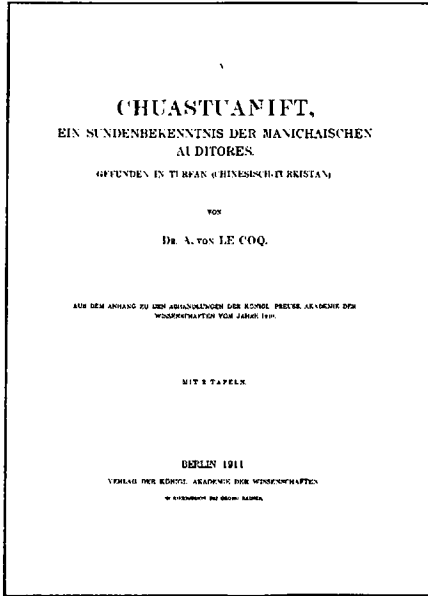
D. D. Vasilyev'in *Korpus tyurkskih runičeskikh pamyatnikov bassejna yeniseya* (Leningrad 1983) adlı kitabının kapağı

kuyusu duvarında bulunan bu çubuk parçasının dört yüzünde Göktürk harflerine benzer bir alfabe ile yazılmış kısa bir metin vardır. Çok iyi çekilmiş bir fotoğrafı da elde olan bu kitabeyi Malov ve Orkun okumak istemişlerse de başarılı olamamışlardır. Metnin kısa ve fragman halinde olması okumayı güçleştirmektedir.

6. *Doğu Türkistan yazmaları*: Doğu Türkistan'ın türlü yörelerinde (Tun-huang, Miran, Toyok vb.) bulunmuş olan Göktürk alfabesi ile yazılmış elyazması eserlerin en hacimlisi ve en önemlisi *Irk Bitig* (Fal Kitabı) adını taşıyan eserdir. Bu elyazması küçük boyda (8x13,5 cm) 104 sayfalık bir fal kitabıdır. Eseri yayımlayan Thomsen bunun 9. yüzyıla ait olduğu görüşündedir: "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1912, s. 181-227.

Manihey Alfabetiyle Türkçe

Türklerin Göktürk (Orhon) alfabesinden sonra kullandıkları alfabelerin biri (belki de birincisi) de Mani veya Manihey alfabesidir. Bu alfabe Maniheizmi kabul eden Türklerce 8. ve 9. yüzyıllarda kullanılmıştır.

Dr. A. von Le Coq'un *Chuastuanift* adlı kitabının kapağı. Kitabın Türk Dil Kurumu kitaplığında bulunan bu nüshasının, bizzet, büyük tarihî değeri vardır; çünkü bu nüsha müellifin ünlü oryantalist (semitist) Theodor Nöldeke'ye ithaf ettiği nüshadır ve tabîî Le Coq'un imzasını taşı-

maktadır. Sunuş şöyledir: *Herrn Professor Nöldeke in Ehrerbietung gewidmet, 6/4/11, vLecoq, Nereden nereye!*

A. von Le Coq'un "Hoço'dan Türkçe Mani Metinleri" dizisinin ikinci kitabının kapağı

Maniheizm, Mani (Manes veya Manichaeus) adlı bir İranlı tarafından 3. yüzyılda Babilonya'da kurulmuştur. Ana tarafından Fars kraliyet ailesine mensup olan Mani (215/216-274?) gençliğinde kendisine bir melek görüldüğünü, bu meleğin onu yeni dini kabule ve onu yaymağa davet ettiğini iddia etmiştir. Mani, yeni dini yaymak için Hindistan gezisine çıkmış, dönüşünde

tahta yeni çıkmış olan Fars hükümdarı I. Şapur'un himayesine mazhar olmuştur. Şapur, uzun iktidarı süresince Mani'nin dinini dilediği gibi yaymasına müsaade etmiştir. Mani, I. Behram'ın hükümdarlığı zamanında Zerdüşt rahiplerinin saldırılarına uğramış, hükümdarca hapsedilmiş, hapsedildikten bir süre sonra da ölmüştür (274 veya 277).

Maniheizm, evrende birbirine zıt iki ilke (*hayır ve şer*) bulunduğu, başlangıçta birbirinden tamamiyle ayrı olan bu iki ilkenin dünyada, *şerr*'in marifetiyle, birbirine karışmış olduğuna inanan bir dindir. Mani'ye göre kurtuluş *hayr*'in serbest kalmasıyla ve tekrar eski yerini almasıyla gerçekleşecektir. Mani, gerçek dinin Âdem, Buda, Zerdüşt ve İsa gibi peygamberler tarafından getirilmiş olduğunu kabul etmiştir. Ancak, ona göre, eski dinlerin hepsi de mahallî kalmış, tek bir dilde, tek bir halka öğretilmişlerdir. Ayrıca, bunların her biri, zamanla sâliklerince bozulmuş veya özünden saptırılmıştır. Bu nedenle Mani, kendisini "peygamberlerin sonuncusu", evrensel bir mesaj getiren son kişi saymıştır. İleride tahrif edilmesin diye de Mani öğretilerini bizzat kaleme almış ve bunların başka dillere çevrilmesini, misyonerler vasıtasıyla dünyaya yayılmasını istemiştir.

Maniheizm, 3. yüzyıldan itibaren doğum yeri olan Babilonya'dan eski dünyanın bilinen bütün ülke ve bölgelerine hızla yayılmıştır. Dördüncü yüzyılda Roma imparatorluğunun batı ülkelerine, güney Galya ve İspanya'ya, Kuzey Afrika'ya kadar yayılmışsa da Hıristiyanların baskısına maruz kaldığından 6. yüzyılda bu ülkelerde ortadan kalkmış, ancak Doğu Akdeniz bölgesinde 9. yüzyıla kadar varlığını koruyabilmiştir.

Sasaniler İran'ında önce himaye gören ve gelişen Maniheizm, daha sonra Zerdüştilerin baskısı ile Amuderya ötesine geçmiştir. Amuderya ötesi Maniheistleri 7. yüzyıl başlarında Babilonya'daki dinî liderlerinden ayrılmış ve başka bir mezhep kurmuşlardır. Maniheizm'deki bu mezhep ayrılığı 8. yüzyılda ortadan kalkmış ve Babilonya'daki dinî lider Mihr (710-740) Orta Asya Maniheistlerince de kabul edilmiştir.

7. yüzyıl sonlarına doğru (692'de) Çin'in büyük kervan yolunu tekrar açması sonucu Maniheist misyonerler Çin'e ve Moğolistan içlerine kadar yayılma imkânını bulmuşlardır. Bir Maniheist misyoner heyeti 694'te Çin sarayına ulaşmış, 732'de çıkarılan bir İmparatorluk fermanı ile de Maniheistlerin Çin'de oturmalarına ve dinlerini icra etmelerine müsaade edilmiştir. Böylece, Maniheizm nasıl Batı'da Hıristiyanlık kisvesine bürünmekle itham edilmişse, Doğu'da da kendisini Budizmin bir türü gibi tanıtmaya çalışmakla suçlanmıştır.

MANİHEİST TAKVİMİ

Maniheist Uygurlar, Maniheizmin kurucusu Mani'nin ölüm yılından başlayan bir takvim uyguluyorlardı. Bunu, A. von Le Coq tarafından yayımlanan bir Mani metninden, daha doğrusu, bir elyazmasının kolofonu olması gereken parçadan anlıyoruz. Uygur alfabesiyle yazılmış sayfanın son kısmı şöyledir:

y(e)me t(e)ñri mani burhan
t(e)ñri yiriñerü bardukımta

kin biş yüz artuqi eki-i
otuzunç lağzın yılka
ötükenteki nom uluğı
tükel erdemlig y(a)rlağkançuçı
bilge b(e)g t(e)ñri m(a)r niw mani
m(a)histak(k)e ay(ı)ğın bu eki

ve mübarek Mani Buda
Tanrı yerine vardıktan (yani,
öldükten)
sonra beş yüz yirmi
ikinci Domuz yıl(ın)da
Ötüken'deki din ulusu
pek faziletli ve merhametli
hikmet beyi mübarek Mar Niw Mani
Mahistak'a buyruğunu bu iki

Mani'nin ölümü 274 veya 277 olduğuna göre, bu Uygurca kolofondaki tarih $274+522=796$ veya $277+522=799$ olmalıdır. Yukarıdaki parçada, Mani'nin ölümünden sonraki beş yüz yirmi ikinci yılın aynı zamanda 12 hayvanlı Türk takvimine göre Lagzın, yani Domuz, yılı olduğu da belirtilmektedir. İ.S. 795 yılı gerçekten bir Domuz yılı idi. Bu tarihten 522 çıkarılırsa Mani'nin ölüm tarihi olarak 273 yılı bulunur. Le Coq'un yayımladığı bu Uygurca metindeki tarih, bize, Mani'nin ölüm tarihinin 277 olmayıp 274, hattâ 273 olduğunu da böylece bildirmiş oluyor!

A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho. [I]*, Berlin 1911, s. 12)

15		kin biş yüz artuqi eki-i nach dem (Höim)gang des göttlichen
16		ol'uzunç lağzın yıl-ga Mani Burchan in den Götterhimmel,
17		ötükentäki nom ul'uy'i (hat?) der in Ötükän wohnende Gesetzesfürst,
18		tökäl ürdänlig y(ar)l-ağ-kančuči der sehr tugendhafte, gütige
19		bil-gä b(ä)g t(ä)ñri m(a)r niw mani Wissensfürst, der götliche Mar Niw Mani,
20		m(a)ñxi-staka (lies kk?) ai-y'in bu iki dem (?) Mañistak Ai'yin' diese beiden ...

Maniheizm, 8. yüzyılda Moğolistan'a da girmiş ve Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın (759-780) 762'de Maniheizmi devlet dini olarak kabul etmesi sonucu Uygurlar arasında da yayılmıştır. Bögü Kağan'ın Maniheizmi kabulü şöyle olmuştur: 762'de T'ang sülalesine yardım için Orta Krallığa giden Bögü Kağan orada bazı Maniheistlerle, muhtemelen Soğd asıllı Maniheistlerle görüşmüştü. Bögü Kağan, bu maniheistlerden dördünü kendisi ile birlikte Uygur başkentine, Kara Balgasun'a getirmiş, bir süre sonra kendisi Maniheist olduğu gibi Maniheizmi devlet dini olarak bütün Uygurlara kabul ettirmiştir. Bögü Kağan'

Huastuanifi' ten bir parça

ın Maniheizmi kabul etmesinin sebebi dinî olduğu kadar da siyasi idi. Kağan Soğdların dini sayılan Maniheizmi benimsemekle halkının geleceğini Çin'e değil Soğdlara yöneltmek istemiş olmalıdır. Soğdlar, o çağda Orta Asya halkları üzerinde büyük ekonomik ve kültürel nüfuzu olan bir halktı. Bögü Kağan'ın gerçek amacı ne olursa olsun, Uygurlar nüfuzları altındaki bölgelerde birçok Maniheist tapınaklar inşa ettirmişler, Çinlilerse bundan hiç hoşnut olmamışlardır.

Bögü Kağan'ın Maniheizmi kabul edişini anlatan Uygurca bir metin parçası güzel bir tesadüf eseri olarak günümüze kadar gelmiştir. Uygur alfabesiyle yazılmış iki yapraklık veya dört sayfalık bu metin parçası W. Bang ve A. von Gabain tarafından Türkçe Turfan Metinleri'nin ikincisi olarak 1929 yılında yayımlanmıştır (W. Bang und A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte: II*, Berlin 1929). Bu metin Bögü Kağan'ı dine davet eden Maniheist rahiplerce kaleme alınmış Soğdca bir rapordan Uygurcaya çevrilmiş olmalıdır.

Maniheý Alfabeti

Maniheý alfabeti, Arami alfabetinin bitişik olmayan türü ile Süryanî alfabetinin bitişik türü arasındaki geçiş şekillerinden birini temsil eden Estrangelo yazısından çıkmıştır. Maniheý yazısını Estrangelo yazısının biraz değişik bir türü sayanlar da vardır.

Maniheý alfabeti Türkçenin yazımı için Orhon alfabetinden daha az elverişli, Uygur alfabetinden ise daha çok elverişlidir.

Maniheý alfabetinde Türkçenin ünlülerini yazmak için başvurulan sistem Uygur alfabetindeki gibidir: Söz başındaki *o* ve *u* için *elif*, *vav*, *ö* ve *ü* için de *elif*, *vav*, *ye* kullanılır. Kelimenin ilk hecesindeki *ö* ve *ü* ünlüleri de *vav* ve *ye* ile yazılarak *o* ve *u*'dan ayırt edilir.

Söz başındaki *ı* ve *i* ünlüleri ise *elif* ve *ye* ile değil de *ayn* ve *ye* ile gösterilir. Söz içindeki *ı* ve *i* sesleri, doğal olarak, sadece *ye* ile yazılır. Maniheý yazısının bir özelliği, söz sonundaki *ı* ve *i* ünlülerinin çok kere iki *ye* ile yazılmasıdır: *iki* yerine *ikii* gibi. Bu fazla *i*'ler Maniheý yazılı metinlerin yazı çevriminde kısa bir çizgi ile asıl kelimedenden ayrılır: *iki-i* gibi.

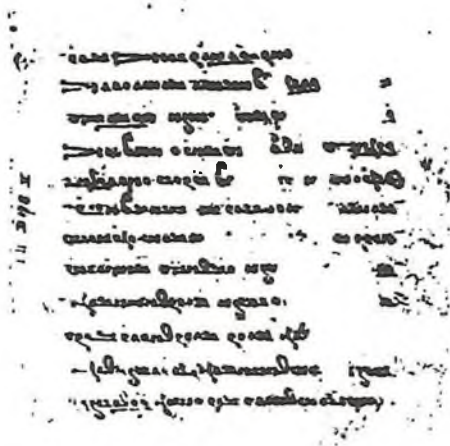
Ünsüzlerin yazımına gelince... Maniheý alfabeti bu bakımdan Soğd ve Uygur alfabetlerinden üstündür. Maniheý yazısında *b* ile *p*, *k* ile *g*, *k* ile *ğ*, *s* ile *ş* birbirlerinden ayırt edilir; başka bir deyişle, bütün bu ünsüzler için ayrı harfler veya işaretler vardır. Noktalama Uygur alfabetindeki gibidir. Maniheý yazısı da, Soğd ve

Tek başına	Sonda	Ortada	Başta	Transkripsiyon
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	a
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	b
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	β
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	g
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	g
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	d
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	h
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	v
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	v̄
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	z
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	j
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	h
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	t
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	y
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	k
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	k, q
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	i
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	ö
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	öö
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	m
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	n
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	s
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	ç
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	p
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	f
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	c
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	cy
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	en
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	k
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	k, q
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	r
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	s
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	t

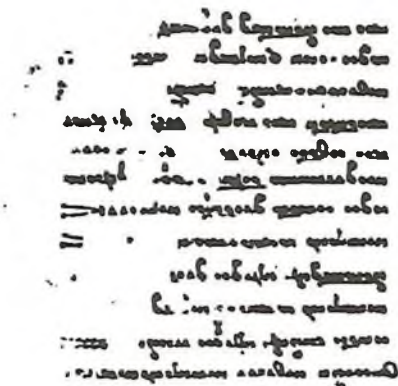
Uygur yazıları gibi sağdan sola yazılır.

Maniheist Uygurlardan kalma yazma parçaları Doğu Türkistan'da, Turfan ve Tun-huang'da bulunmuştur. Pek küçük boyda olan bu elyazması parçaları yüzyıllarca toprak altında kalmış olduklarından iyice tahribata uğramış, böylece sayfaların okunabilen kısımları daha da küçülmüştür.

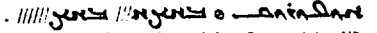

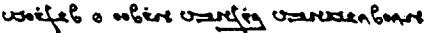

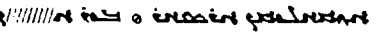
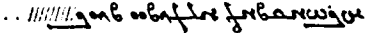
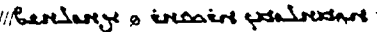

Uygurlar Maniheizmi 762 yılında kabul etmiş olduklarına göre, Doğu Türkistan'da bulunan Mani yazılı metin parçaları Maniheist Uygurların 762 yılı ile Doğu Türkistan'a göç ettikleri 840 tarihi arasında Moğolistan'da yazıp Türkistan'a getirdikleri elyazmalarından kopmuş sayfalar olmalıdır.

Huastuanifi'ten

- 1 **oiefel waw oiefel >relextinā**
 hormuzta-h t(e)ñrii biş t(e)ñrii
 Hormuzta (Ahura Mazda) tanrı, beş tanrı
- 2 **şfailepənca ireloiefel şfaretā rešica**
 birle kam(a)ğ t(e)ñriler süzinlög(ü)n
 ile birlikte, bütün tanrıların safveti ile,
- 3 **şpobāra ašvañfemca rešyaro**
 yekke süñüşkelii keltii-h
 şeytanlarla savaşmak için (göklerden) geldi (ve)
- 4 **şfañneretū šfyeceāññ šfere o obee**
 intii : anığ kılınç(ı)ğ ş(ı)mnulu gün
 indi. Kötü amelli şimnu'larta,
- 5 **o ašvañfemca şfañerāñyero şfañenb waw**
 biş türlü yeklerlögün sü ñüşdi :
 beş türlü şeytanlarla savaştı.
- 6 **ānre ašreññ ašñre ašyero o ašloiefel**
 t(e)ñrili[i y]eklii y(a)ruklu řaralı ol
 Tanrılarla şeytanlar, ışıkla karanlık o
- 7 **şoiefel rešyarinā o ašloiefel şfānre**
 ödün k[a]ıldı : hormuzta t(e)ñriih
 vakit (birbirine) karıştı . Hormuzta tanrı(nun)
- 8 **şpobānre šferepā o oiefel waw šferešyere**
 oğlan[u] biş t(e)ñrii : bizniñ özüt(ü)müz
 çocukları beş tanrı (ve) bizim ruhlarımız
- 9 **šfānre šfānre ašvañfemca şfañeññ o řemca**
 sön y[e]klögün süñüşüp balı ğ baş(ı)ğ
 ezelden beri şeytanlarla savaşıp varalı bereli
- 10 **ēreññ ĩnre ēreñyero šfaretā rešca o oebāra**
 boltı : y(e)me kam(a)ğ yekler ul[u]ğlar
 oldular. Sonra bütün şeytanlar (ve) devler (?)
- 11 **şfānre şfānre řemcašānre řemcyenānre**
 tudunşuz uwutsuz suķ yek [birlā ?]
 doymak bilmez (ve) utanmaz hase şeytanı (ile?)
- 12 **šfānre řemcašānre ĩnre ošyāñre řno**
 yüz artukı kırk tümen yek
 yüz binlerce (harf. yüz kırk tümen) şeytan...

- 1
bir ayy ç(a)hşap(a)t tutmak [k(e)rgek]
bir ay (süre ile) dinî emirleri tutmak gerek
- 2
ertü y(e)me çaydanta y(i)mkii
idi. Ayrıca âyin holünde yimki'ler (için)
- 3
olurup bağaç bağ[ap : t(e)ğrii]
oturup oruç tutup Tanrı
- 4
burhanka bir bilgi[n] köğ[ül]te berüü
'Buda'ya fikir birliği ile, gönülden erişerek
- 5
bir yılkı yazuku[muzn]ı [boş]unu
bir yıllık günahlarımızdan kurtulmak için
- 6
ötünmek k(e)rgek erti : t(e)ğrim
niyazda bulunmak gerek idi. Tanrım! (eğer)
- 7
yitii y(i)mkii tüketii oluruu-h
yedi yimki'leri tamamiyle yerine getire-
- 8
umadım(t)z erser bir a[yıkı]-h
medik (harf. oturamadık) ise, bir aylık
- 9
ç(a)hşap(a)ta ğ edgütii tük[etii tutuu]
emirleri iyice (ve) tamamiyle tuta-
- ... 10
umadım(t)z erser çaydant[a]
madık ise, âyin holünde
- 11
y(i)mkii bağaç edgütii nomça-h
yimki'leri (ve) oruçları iyice, şeriat (ve)
- o 12
törüçe oluruu umadım(t)z erser :
âdet üzere oturup yerine getiremedik ise...

- bir yılkı yazukumuznu-h bir
 Bir yıllık günahlarımızdan bir ve bölünmez
- b[iligin] köñ[ül]te b(e)rüü boşuyuu-h
 düşünce ile, cânü gönülden ve içtenlikle, kurtulmayı
- [kolmadım(ı)z] erser : neçe egsük
 niyaz etmedik ise, her ne kadar eksiğ(imiz)
- k(e)rgek [b]olt[ı]n erser : amtı-h
 noksan(umuz) oldu ise, şimdi,
- t(e)ğrim m(e)n ra[ym(a)s]st f(e)rzind yazukda
 Tanrım, ben Raymast Ferzind günah(larım)dan
- boş[nu] ötünür m(e)n m(a)nastar
 kurtulmayı niyaz ederim: Manastar
- hirz(a) biş y(i)g(i)rminç
 hirza.. .. On beşinci.
- kü[n sayu] neçe y(a)vlak saķınç
 Her gün nice nice kötü düşünceler
- s[akınur biz] : neçe sözlemesiğ
 geçer aklımızdan (harf. düşünürüz); nice söylenmiyesi
- [irinçü]lüg söz sözleyür biz
 iğrenç sözler söyleriz;
- neçe işlemesiğ irinçülüg
 nice işlenmiyesi iğrenç
- iş işleyür biz anı ğ kılınçka
 işler işleriz. Kötü amellere

- 1) yük[ünür bi]z. yig üstüñgi-i [t(e)ñrim] siz[i]ñge. yirtinçüteki-i t[ñl](ı)ğ[lar] yintem
- 2) nurbanta tuğzun-lar. a[yançañ] köñüli[n y]ükünür-biz. alku yirtinçüte-
- 3) ki-i tñl(ı)ğ-lar. alp ada-ların-tın oszun-lar. amrılmış nurwanığ
- 4) tapsun-lar. öge yükünmiş buyanıñ(ı)z tüşinte. üstüñgi-i altınkı-ı
- 5) t(e)ñrilern[in]g. öñi-i öñi-i kut vakşiklerniñ. üstelzün t(e)ñrid[em] kü[çleri].

Bang ve A. von Gabain: *Türkische Turfan-Texte. III*, Berlin 1930'dan

- 1) saygıyla eğiliriz en üstün tanrımız size. Yeryüzündeki canlılar devamlı surette
- 2) Nirvana'da doğsunlar. Saygı dolu gönüllerimizle huzurunuzda eğiliriz. Bütün dünyada-
- 3) ki canlılar, en büyük tehlikelerinden kurtulsunlar. Sükûnete kavuşmuş olarak Nirvana'yı
- 4) bulsunlar. Överek, saygıyla eğilerek elde ettiğimiz sevap sâyesinde yukarıdaki ve aşağıdaki
- 5) tanrıların ve başka diğer ruhların (daha da) artsın ilâhi güçleri!

Soğd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe

Türklerin “runik” yazıdan, yani Göktürk veya Orhon alfabesinden sonra ve Arap alfabesinden önce kullanmış oldukları alfabeler içinde en önemlisi, hiç şüphesiz, Uygur alfabesidir. Uygur alfabesi Türklerce öyle uzun bir süre (8. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar) ve öyle yaygın bir şekilde (Doğu Türkistan’ dan İstanbul’daki Osmanlı sarayına kadar) kullanılmıştır ki bu alfabaya “Türk alfabesi” adını vermek hiç de yanlış olmaz. Bilindiği gibi, Kâşgarlı Mahmut da Uygur alfabesinden “Türk yazısı” diye söz eder.

Uygur alfabesi Sâmi kökenli Soğd alfabesinden, daha doğrusu, bu alfabenin kürsiv, yani işlek türünden çıkmıştır. Bu nedenle önce Soğd alfabesinden, ondan da önce Soğdlular, ülkeleri, dilleri ve Türklerle olan ilişkilerinden söz etmek yerinde ve yararlı olacaktır sanırım.

Soğdlular ve Türklerle İlişkileri

Eski Türklerin ticarî, dinî ve kültürel ilişkilerde buldukları yabancı kavimler veya halklar arasında Soğdluların ayrı ve çok önemli bir yeri vardır. *Soğd* kelimesi (Eski Farsça *Suguda*, Avesta *Sugda*, Grekçe *Sogdion*, *Sogdiano*) hem ülke hem de kavim adıdır. İranî bir kavim olan Soğdluların anayurdu, büyük bir ihtimalle, antik çağda *Sogdiane* (Soğd ülkesi) olarak bilinen, Amu-Derya ile Sır-Derya nehirleri arasındaki münbit Zerefşan vadisi (Semerkand-Buhara bölgesi, aşağı yukarı bugünkü Özbek Cumhuriyeti) idi. Ancak, Soğdca dil yadigârlarının Doğu Türkistan sâhasında bulunması, Koço Uygur Hanlığı (850-1250) döneminden önce Tarım bölgesindeki şehirlerde küçük veya kalabalık gruplar halinde önemli sayıda Soğdlunun yaşamış olduğunu gösterir (bkz. Annemarie von Gabain, *Das uigurische Königreich von Chotscho: 850-1250*, Berlin 1961, s. 15).

Mülâyim ve barışsever bir halk olan ve daha çok ticaretle uğraşan Soğdluların eski Türklerle ilişkileri hemen daima dostça olmuştur. Türkler bu kavme *Soğdak* diyorlardı. Soğdak adı Orhon kitabelerinde birkaç kez geçer: *sogdak bodun iteyin tiyix yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledimiz* “ Soğd halkını organize etmek için İnci nehrinin (Sır-derya)

ötesindeki Demir Kapı'ya kadar sefer ettik" (Kül Tigin, Doğu 39), *altı çub sogdak tapa süledimiz* "Altı Bölge Soğdları üzerine sefer ettik" (Kül Tigin, Doğu 31), *anta berüki aşok başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti* "Ondan beri taraftaki Aşok (?) başlı (yani, liderleri Aşok olan) Soğd halkı hep geldi ve (bize) boyun eğdiler" (Tunyukuk II, Güney 2)... Soğdlular 6. yüzyıldan başlayarak Türklerle sıkı ticarî, dinî ve kültürel ilişkiler kurmuş, ayrıca başka kavim ve ülkelerle olan ilişkilerinde Türklere yardımcı olmuşlardır. Akra ve komşuları Hârizmliler gibi Zerdüştlüğü kabul eden Soğdlular, daha sonra Maniheizmi, Budizmi ve Hıristiyanlığı da benimsemişlerdir. Türkler, ticaretle (ve adı geçen dinleri yaymakla!) uğraşan Soğdlulara karşı hoşgörülü davranmış, onlara birtakım ayrıcalıklar tanımış ve Türk ülkelelerinde koloniler kurmalarına izin vermişlerdir. I. ve II. Göktürk Kağanlığı dönemleri ile (552-745) Moğolistan Uygur Kağanlığı (745-840) döneminde Maveraünnehr'den Moğolistan'a, Çin'in Kansu eyaletine kadar uzanan bölgelerde Soğd kolonileri vardı. Bu koloniler, genellikle göçebe hayat tarzını sürdüren Türklerin hâkim oldukları bölgelerde birer ticaret, din ve kültür merkezi durumunda idiler. Soğdluların Orta Asya bozkırlarında oynadıkları bu önemli rol Soğdcanın önemini de, hiç şüphesiz, çok artırmıştı. Soğdiyatçı Gauthiot'un vaktiyle haklı olarak vurguladığı gibi, Soğdca, bir zamanlar (yani, aşağı yukarı 4. ve 10. yüzyıllar arası) Orta Asya'nın "lingua franca"sı idi.

Orta İran dillerinden biri olan Soğdcanın en eski belgesi Doğu Türkistan'ın doğu ucundaki Tun-huang'da bulunmuş ve M. S. 312 yılından kalma bir mektuptur. Göktürklerden kalma yazılı belgeler Soğdcanın I. Göktürk Kağanlığı zamanında (552-630) yazı dili olarak kullanılmış olduğunu gösteriyor. Son yıllarda Moğolistan'ın Arhangay (Kuzey Hangay) eyaletinde bulunan ve üçüncü Göktürk hükümdarı Muhan (= Bukan, yani "Boğa"?) Kağanın kardeşi Mahan Tigin'in anısına 581 yılında dikilmiş olduğu sanılan Bugut kitabesi Soğdcadır. Bugut kitabesinin Türkçe değil de Soğdca yazılmış olması bu dilin I. Göktürk Kağanlığı döneminde devlet veya resmî yazı dili olarak kullanıldığına kanıt sayılabilir.

Soğdlulara ve Soğdcaya gösterilen rağbet Moğolistan Uygur Kağanlığı döneminde de devam etmiştir. Bilindiği gibi, üçüncü Uygur hükümdarı Böğü Kağan (759-780) Soğdlu maniheist misyonerlerin telkinleri ile 762'de Mani dinine girmiş ve bu dini devlet dini olarak kabul etmişti. Güney Gobi'de Sevrey dağı eteklerinde bulunan Sevrey kitabesi (763?) Soğdca ve Türkçe olarak iki dilde yazılmıştır. 9. yüzyıl başlarında dikilmiş olan Kara-

balgasun kitabesi de, bilindiği gibi, Türkçe, Soğdca ve Çince olmak üzere üç dildir.

Kelimenin			Harfler	
Sonunda	Ortasında	Başında		
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	a b	1
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	i i	
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	o ö u ü	2
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	g k b	
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	kg	3
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	y i	4
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	r	5
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	l	6
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	t	7
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	d	8
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	ç	9
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	s	10
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	ş	11
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	z j	12
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	n	13
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	b p	14
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	v	15
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	m	16
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆		

Kelimenin			Harfler	
Sonunda	Ortasında	Başında		
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	a c	1
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	i i	
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	o ö u ü	2
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	g k b	
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	kg	3
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	y (ı, i)	4
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	r	5
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	l	6
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	t	7
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	d	8
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	ç	9
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	s	10
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	ş	11
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	z j	12
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	n	13
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	b p	14
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	v	15
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	w	16
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	m	17
𐰇𐰆	𐰇	𐰇𐰆	h	18

Prof. A. Caferoğlu'nun *Türk Dili Tarihi I* (İstanbul 1970)

adlı eserinden, solda Soğd, sağda Uygur alfabesi

Moğolistan'daki Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Doğu Türkistan'a, Tarım havzasına göçen ve burada 400 yıl sürecek bir Hanlık kuran Uygurların Soğdlularla ilişkileri bu topraklarda daha da artmıştır. Soğdlu misyonerler Mani ve Buda dinleri ile Hıristiyanlığı Türkler arasında yaymak için yoğun şekilde faaliyette bulunmuşlar, bu faaliyetler sonucu Türklerden Soğdca öğrenenler olmuştur. Doğu Türkistan'da bulun-

muş Soğdca yazma parçalarından birinin kolofonunda runik harflerle ve Türkçe olarak... *er bitidim* (yani, “Bunu ben... er yazdım”) ibaresi vardır. Başka bir Soğdca Budist metninin sonunda da yazmanın *Kutluğ* adlı biri tarafından yazılmış olduğu belirtilmiştir (bkz. F.W.K. Müller, *Sogdische Texte II*, Berlin 1934, s. 47).

Soğdca, Doğu Türkistan’da Türkçe tarafından, Batı Türkistan’da da kısmen edebî Farsça kısmen de Türkçe tarafından sömürülmüş veya ortadan kaldırılmıştır. İran dillerinin bu kolu bugün sadece tek başına kalmış olan Yağnobi ile temsil edilmektedir.

Soğd Alfabeti

Sâmi kökenli Soğd alfabesinde 18 harf vardır. Türkçenin 8 ünlüsü *Elif*, *Ve* ve *Ye* harfleri ile yazılır: Baştaki /e/ için tek *Elif*, /a/ için çift (çok kere de tek) *Elif*, /o/ ve /u/ için *Elif + Ve*, /ö/ ve /ü/ için *Elif + Ve + Ye* (çok kere *Elif + Ve*), /ı/ ve /i/ için de *Elif + Ye* harf grupları kullanılır. Soğd alfabesindeki ünsüz işaretleri de Türkçe için son derece yetersizdir. Hırıltılı /h/ (hı) ve sadalı artdamak sızıcısı /ɣ/ (gamma, Arap alfabesindeki *gayn* ile gösterilen ses) Soğd alfabesinde ayırt edilmez. Türkçedeki art (kalın) /k/ (k) ünsüzü *hu* harfinin altına bir çengel koymakla ayırt edilirse de buna her zaman uyulmaz. Soğd alfabesinde ayrıca /b/ ile /p/, /k/ ile /g/, /ç/ ile /c/ ve /z/ ile /j/ sesleri için de sadece birer harf vardır. /z/ harfi bazan altına bir veya iki nokta konulmak suretiyle /j/den ayırt edilir.

Soğd alfabesiyle yazılmış Eski Türkçe metinler küçük ve çok yıpranmış yazma parçalarından, daha doğrusu yazma parçacıklarından ibarettir. O kadar ki bunlar üzerine bir araştırma yapan Annemarie von Gabain (“Alttürkische Texte in sogdischer Schrift”, *Hungaro-Turcica*, Budapest 1976, s. 69-77) bu yazma parçacıklarında bütün halinde tek bir satır bile bulunmadığını söylemektedir. Soğd yazısı ile Türkçeye örnek olarak ancak tek tek kelimeler verilebilir. Biz de Gabain’in *Alttürkische Grammatik*’inde verdiği kelime örnekleri ile yetineceğiz.

Uygur Alfabeti

Soğdca’yı ve Soğd yazısını öğrenen Uygurlar bu yazının işlek türünden kendileri için yeni bir alfabe geliştirmişlerdir. Genellikle Uygur yazısı olarak bilinen ve Uygurlara maledilen bu yazı önce belki de diğer Türklerce kullanılmış, 9. yüzyıl ortalarında Koço Uygur devletinde çoğunluğu Uygurların teşkil etmesi nedeniyle buna Uygur yazısı adı verilmiştir.

Ünlülerin gösterilmesi bakımından Soğd yazısı ile Uygur yazısı arasında fark vardır. Soğd yazısında kelime içi ünlüleri de, çoğu kez, kelime başı ünlüleri gibi, *Elif* li yazıldığı halde, Uygur yazısında bir tür tasarrufa gidilmiş ve dört yuvarlak ünlü sadece bir *Ve* ile, *h/* ve *li/* ünlüleri de sadece *Ye* ile gösterilmiştir. Uygur yazısında sadece *et'öz* “vücut” gibi birleşik kelimelerin yuvarlak ünlüsü kelime başı ünlüsü gibi *Elif* + *Ve* + *Ye* ile yazılır.

Klaus Röhrborn,

Ein uigurische Totenmesse, Berlin 1971.

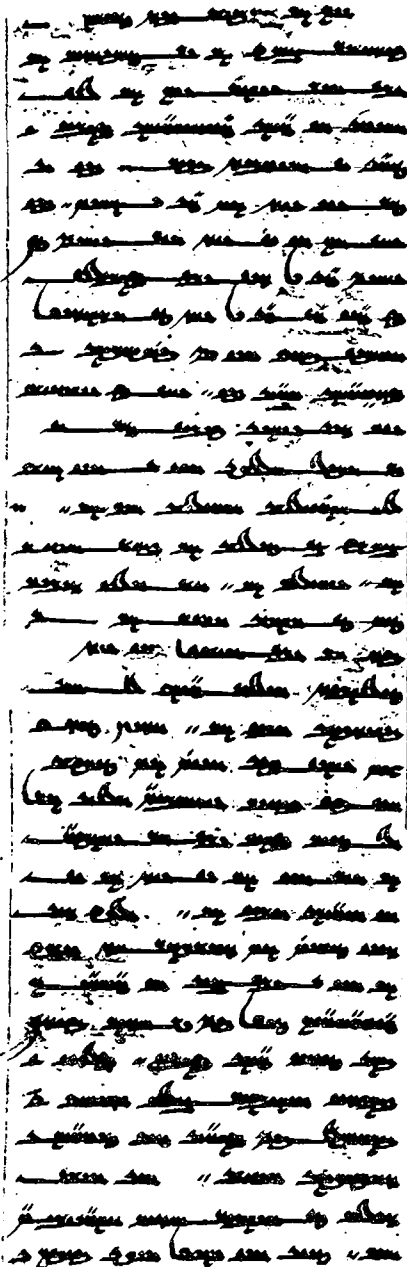

Annemarie von Gabain,

Alt türkische Grammatik, Leipzig 1950.

Soğd yazısında olduğu gibi Uygur yazısında da */k/* ile */g/*, */b/* ile */p/*, */ç/* ile */c/* ve */z/* ile */j/* sesleri birbirinden ayırt edilmez. Art (kalın) */k/* (k) ünsüzü, bazı yazmalarda art */g/* için kullanılan harfin üzerine iki nokta konulmak suretiyle ayırt edilirse de buna her zaman uyulmadığından bu iki ses de çoğu kez bir ve aynı şekilde yazılır. Ayrıca, */s/* ve */ş/* sesleri Soğd yazısında ayırt edildiği halde, Uygur yazısında bunlar da genellikle ayırt edilmez ve aynı harfle gösterilir.

Uygur alfabesi, Türkçenin yazımı için hiç de elverişli olmadığı halde, Türklerce 8. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl başlarına kadar, yani aşağı-yukarı bin yıl gibi çok uzun bir süre kullanılmıştır. Uygurca yazma ve basma (tahta kalıp yöntemi ile basma) eserler, Avrupalı bilginler tarafından yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'da Turfan'da yapılan kazılarda ele geçi-

(1) rilmıştır. Bunlar 20. yüzyıl başların-
 (2) dan itibaren F. W. K. Müller, A.
 (3) von Le Coq, W. Bang, A. von
 (4) Gabain, R. Rachmati (Rahmeti
 (5) Arat), W. Radloff, S. Ye. Malov, P.
 (6) Pelliot, L. Ligeti, Ramstedt, Haneda
 (7) vb. gibi ünlü filolog ve türkologlar
 (8) tarafından yayımlanmıştır. İlk Uy-
 (9) gurca metin yayınları arasında
 (10) Müller'in *Uigurica*, A. von Le
 (11) Coq'un *Türkische Manichaica aus*
 (12) *Chotscho* ve Bang'ın (von Gabain
 (13) ve R. Rachmati ile birlikte) *Tür-*
 (14) *kische Turfan-Texte* gibi dizi
 (15) yayınların ayrı ve müstesna bir yeri
 (16) vardır. Uygurca yazmaların yayım-
 (17) lanmasına P. Zieme, K. Röhrborn,
 (18) J. Hamilton ve Ş. Tekin gibi araştı-
 (19) rıcılar tarafından bugün de devam
 (20) edilmektedir.

(21) Uygur alfabesiyle yazılmış eserlerin
 (22) büyük çoğunluğunu Budizm, Mani-
 (23) heizm ve Hıristiyanlıkla ilgili dinî
 (24) metinler oluşturur. Bu yazmaların en
 (25) eskileri Maniheizmle ilgili olup 8.
 (26) yüzyıl ortalarından kalmaz. Budist
 (27) muhitinde meydana getirilmiş olan
 (28) eserler daha çok Çince, Sanskritçe,
 (29) Toharca ve Soğdcadan yapılmış
 (30) çevirilerdir. Bunlar arasında en ö-
 (31) nemlileri 9. yüzyılda Toharcadan
 (32) çevrilmiş olan *Maitrisimit* (Maitreya
 (33) Bodhisattva ile Karşılaşma), Beşba-
 (34) lıklı Şingku Seli Tutung tarafından
 925 ilâ 950 tarihleri arasında
 Çince'den çevrilmiş olan *Altun Yaruk*
 (Sanskritçe aslı *Suvarṇaprabhāsa*

Klaus Röhrborn,

Ein uigurische Totenmesse, Berlin 1971,

s. 42-43, XLVII-XLVIII.

Uygurca Metnin Yazı Çevrimi

Çevirisi

- 1) ... yıl-lar ert/ginçe biş türlüğ
 2) küsençig meñi-ler-ig teginser-ler
 3) y(i)me üç y(a)vlak yol-lar-dın
 4) artı ozgalı kutrulgalı bolmaz-z*
 5) takı ne ayutmış k(e)rgeç, bizni
 6) teg yüz yaş-lıg-kıa-larıg, biz
 7) yene ol uzun yaş-nıñ yarım-ta
 8) yarım-kıa-sın y(i)me bulmadın
 9) bu kızga-kıa yaş-ta işleşip
 10) netegin k(e)ntü özüm kinetgeli-i**
 11) boşungalı uğay biz, yene bu yirtinçü
- 12) yir suv yilvi kümen teg ez-
 13) ük igid erdüki üze üzünçü-
 14) de alkandaçı artadaçı erür-ler,
 15) m(e)ñgü m(e)n tideçi-ler barça artar-
- 16) lar yokadur-lar, neçe idiz sumir
 17) tag-ta ulatı itig-ler-r
 18) kişi-ler y(i)me inçip öz yaş
- 19) tıdılmış ödte kolu-da ara
 20) kirişgeli umazlar, asıg tusu
 21) çoğ yalın bay ayağ-lıg tigüçi
 22) at küü bakır yaratmak** erdini-lig
 23) ed t(a)var bular y(i)me ök yal(a)ñuk-
 24) lar-nıñ özler-in yaş-lar-in
 25) uzatgali umaz-lar, edgü sav
 26) söz tatıg-lıg süçiglig aş içgü-
 27) ler üze y(i)me mini ozgurğı-l
 28) kutgargıl tip kim-ke erser küse-
 29) geli tutuzgalı bolmaz, bodsuz-z****
 30) b(e)lgüsüz ölümlüğü madar'uturu-u
- 31) keltükde kim bolgay anı tıgalı
 32) sergürgeli utacı, anı üçün
 33) sudur-ta ölmek erser alkınma-k
 34) erür, tım üzülüp ögi köñül-i

- 1) ... yıllar boyunca beş türlü
 2) arzu edilen zevkleri tatsalar
 3) da (yine) üç kötü (varlık) yollar(ın)dan
 4) asla halâs bulamaz (ve) kurtulamaz(lar).
 5) Ve sormağa ne gerek (var), bizim
 6) gibi (ancak) yüz yılcık yaşamışlara? Biz
 7) daha o uzun hayatın yarısının
 8) yarıcığını dahi bulmadan
 9) bu kısacık yaş(ımız)da çalışıp-çabalayıp
 10) nasıl kendi ömrüm(üzü) uzatabilir (ve)
 11) (ıstıraplarımızdan) kurtulabiliriz? Yine bu
 âlem (ve) 12) dünya sihir (ve) büyük gibi
 sah-13) te (ve) yalan olduğu için (insanlar)
 sonun-14) da mahv ve helâk olacaklardır.
 15) "Ben ebediyim!" diyenler(in) hepsi mahv
 16) olur (ve) yok olurlar, Onca yüksek
 Sumeru 17) dağ(ın)da ve diğer (yeryüzü)
 yüceliklerinde...
 18) (tanış ve biliş) insanlar da böylece
 ömr(ün) (ve) yaş(ın) 19) durduğu anda
 (hiçbir suretle) 20) müdahalede
 bulunamazlar. (İnsanların) kâr-kazanç,
 21) ihtişam, zenginlik (ve) saygınlık
 (olarak) adlandırdıkları
 22) şân-şöhret, servet (ve) sâ mân (ve)
 23) mal-mülk... bunlar da insan-
 24) ların ömürlerini (ve) yaşlarını
 25) uzatamazlar. İyi söz (ve)
 26) kelâm, tatlı ve lezzetli yiyecek ve içecek-
 27) ler vasıtasıyla ve "(Aman) beni kurtar!"
 28) diye herhangi bir kimseden medet (ve)
 29) himmet dilemek (de) mümkün değildir.
 Cisimsiz 30) (ve) belirtisiz Ölüm Şeytanı
 (ile) karşı-karşıya 31) gelindiğinde kim ona
 engel olabilir 32) (veya) dayanabilir? Onun
 için33) Sutra'da "Ölmek ise yok olmak-
 34) tır; nefesi kesilip akli (ve) bilinci.." (denilmiştir).

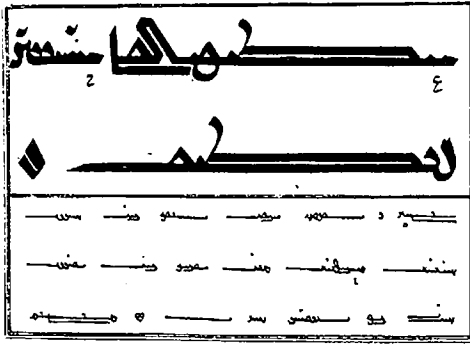
* satır doldurucu z

** satır doldurucu i

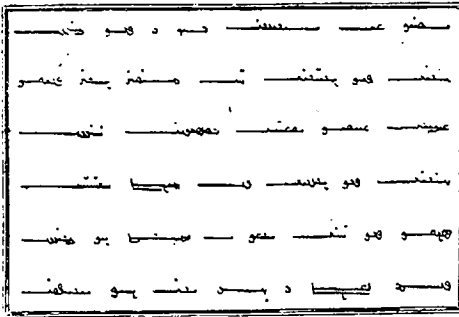
*** Yartmak "para" yerine istinsah yanlışı

**** satır doldurucu z

sūtra) ve Hüen-tsang Biyografisi'nin yine aynı Türk bilgini tarafından Çince'den yapılan çevirisidir.

A 2 1-3

A 3 4-8

Atabetü'l-Hakayik'ın Uygur harfli nüshası (Arat'tan)

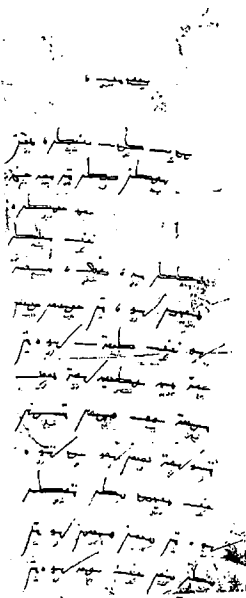
Atabetü'l-hakayik Kitabı yazı çevrimi

Bugünkü Türkçe İle:

- 1) ilah-i üküş hamt ayur men sanga
- 2) seniñ rahmediñ-tin umar men oñga
- 3) sena mu ayugay seza bu tilim
- 4) unar-ça ayayın yar-ı bir mañga
- 5) seniñ bar-lıkñ-ka tanuk-luk biriür
- 6) cemat canvar uçkan yügürgen neñge
- 7) seniñ bir-likñ-ke telil arkagan
- 8) bulur bir neñ içr-e telil-ler miñge

- 1) (Ey) Tanrım, sana çok hamd ederim;
- 2) senin rahmetinden (daima) hayır umarım.
- 3) (Benim) bu dilim senayı (sana) layık şekilde söyleyebilir mi (hiç);
- 4) bana yardım et (de) olanca kudretimle söyleyeyim.
- 5) senin varlığına tanıklık eder.
- 6) (Yeryüzündeki) canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey
- 7) Senin birliğine delil arayan (kimse)
- 8) bir tek şeyde binlerce delil bulur.

Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı
(Arat'tan, ilk dört satır)

Uygur yazısı Türklerin İslâmiyeti kabul-
lerinden sonra da kullanılmıştır. *Kutadgu
Bilig*'in üç nüshasından biri, Viyana
nüshası, bilindiği gibi Uygur harfleri iledir
ve 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir.
Atabetü'l-Hakayık'ın en iyi nüshası Uygur
yazısı iledir ve ünlü hattat Zeynülâbidin bin
Sultanbaht Cürcanî tarafından 1444'te
Semerkand'da kopye edilmiştir.

Uygur yazısının 15. yüzyılın ikinci
yarısında İstanbul'da, Osmanlı sarayında
da kullanılmış olduğunu biliyoruz. Fatih
Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı
Uzun Hasan'a karşı giriştiği seferin zaferle
sonuçlanmasından sonra 5 Rebiülâhır 878
(=30 Ağustos 1473) tarihinde Karahisar'da
yazdırttığı yarlık Uygur alfabesiyledir ve
Fatih sarayında görevli *bahşı*'lardan Şeyh-
zade Abdürrezzak Bahşı (Uygurca yazan

YARLIĞIN YAZI ÇEVİRİMİ: (38)

- 1) (h)uvel ğan-i
- 2) all-a taal-a inay(e)t-i-tin
- 3) sultan memet han söz-üm
- 4) rum vilayet-i-
- 5) niñ seyit
- 6) satat kaz-i muft-d-i şeyh
- 7) tanışman-lar-ı-ğa vilayet vilayet-
- 8) ler-niñ taruğ-a-lar-ı-ğa
- 9) çoh taş oturuş-luğ türk
- 10) hal(a)yıq arab belüç halaç
- 11) qar-luğ kürt lur el-ler-i-
- 12) niñ tüşmel ket huda-
- 13) lar-ı-ğa karvan basirgan-lar-ğa
- 14) kent kent-niñ uluğ-lar-ı-ğa

BUGÜNKÜ TÜRKÇE İLE:

- 1) Tanrı ganidir
- 2) Allah-ı teala(nın) inayeti ile
- 3) Sultan Mehmed Han sözüm:
- 4) Rum vilâyeti- (yani, Anadolu-)
- 5) nin seyyid,
- 6) sâdât, kadı, müftü, şeyh (ve)
- 7) dânişmendlerine, bütün vilayet-
- 8) lerin valilerine (ve)
- 9) çok uzaklarda (harf, çok dış) oturan Türk
- 10) ahali (ile) Arap, Beluç, Halaç,
- 11) Karluk, Kürt ve Lur halkları-
- 12) nin âyân ve kethüda-
- 13) larına, kervan(cı) (ve) bezirgânlara
- 14) bütün köy ve kasabaların büyüklerine

kâtiplere *bahşı* deniyordu) tarafından yazılmıştır. Topkapı Müzesi'nde bu-
lunan bu yarlık hocamız merhum Rahmeti Arat tarafından yayımlanmıştır:

“Fatih Sultan Mehmed’in Yarlığı”, *Türkiyat Mecmuası*, c. VI, s. 285-322 ve fotokopi (20 sayfa).

Uygur yazısı Türklerden Moğollara da geçmiş ve Klasik Moğolca yüzyıllarca bu alfabe ile yazılmıştır. Moğolların bu yazıyı Türklerden 12. yüzyılın ikinci yarısında aldıkları tahmin ediliyor.

Bir Uygur hükümdarı (A. von Gabain'den) Bir Uygur Kadını (A. von Gabain'den)

Uygurlar (A. von Gabain'den)

Brâhmî Yazısı ile Eski Türkçe Metinler

Eski Türkçenin (Uygurcanın) yazımı için kullanılmış olan yazılardan biri de Brâhmî yazısıdır.

Brâhmî yazısı, adından anlaşılacağı üzere, Hint kökenli bir yazıdır. Hindistan'da Sanskritçenin yazımı için kullanılan Brâhmî yazısı, Budizm ile birlikte Orta Asya'ya gelmiş ve her şeyden önce Sanskritçe dinî metinlerin yazımı için kullanılmıştır. Bu yazıyı Orta Asya'da ilk kez kullananların Budist Tohar'lar veya Saka'lar oldukları sanılıyor. Tohar'lar veya Saka'lar Brâhmî yazısına bazı yeni işaretler ilâve etmiş ve onu geliştirmişlerdir. Budist Uygurlar işte bu Toharlarca veya Sakalarca tadil edilmiş Brâhmî yazısını almışlar, kendileri de bu yazıda bazı değişiklikler yapmışlardır.⁹

Brâhmî yazısı bir hece yazısıdır. Bu yazıda her işaret ya belirli bir ünlüyü veya belirli bir ünsüzle onu izleyen bir "a" ünlüsünü, yani *pa*, *pha*, *ba*, *bha* vb. tarzında açık bir heceyi gösterir. Bir işaretin *a*'dan başka bir ünlüyü göstermesi isteniyorsa, o takdirde işarete küçük bir ilâve yapılır. Bir önceki işaretin üzerine konulan ince yatık bir çizgi ve asıl işaretin üzerine konulan bir nokta o işaretin ünlüsüz (eski deyimle, *sâkin*) okunacağını gösterir. İşa-

BRÂHMÎ YAZISI

Yazı	Sev değeri	Yazı	Sev değeri
𑀧	a	𑀘	kha
𑀨	â	𑀙	ga
𑀩	(aya) e	𑀚	gha
𑀪	i, r	𑀛	na (girtaki)
𑀫	u	𑀜	ca
𑀬	û	𑀝	cha
𑀭	(aya) u	𑀞	ca
𑀮	kopali e	𑀟	ña (damak)
𑀯	(aya :) e	𑀠	na (damak tepesi)
𑀰	a i	𑀡	ta
𑀱	a	𑀢	tia
𑀲	(aya =) ö	𑀣	da
𑀳	(aya =) ô	𑀤	dha
𑀴	ka	𑀥	na (diz)

retin üzerindeki açık, yani içi boş, bir nokta da hecenin genizli (*nasal*) olduğu anlamınadır.

BRĀHMĪ YAZISI

Yazı	Ses değeri	Yazı	Ses değeri
प	pa	प	-p (hece sonu)
फ	pha	फ	-m (hece sonu)
ब	ba	ब	-r (hece sonu)
भ	bha	भ	-l hece sonu)
म	ma	म	-s (hece sonu)
य	ya	य	-ş (hece sonu)
र	ra	र	-s (hece sonu)
ल	la	ल	ka (u)
व	va	व	ga (u)
श	şa (damak)	श	qa (u)
ष	şa (damak tepesi)	ष	dza
स	sa	स	wa
ह	ha	ह	za
क	-k (hece sonu)	क	za (damak)

A. Dilâçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*,
Ankara 1974 (Türk Dil Kurumu Yayınları: 227)'ten

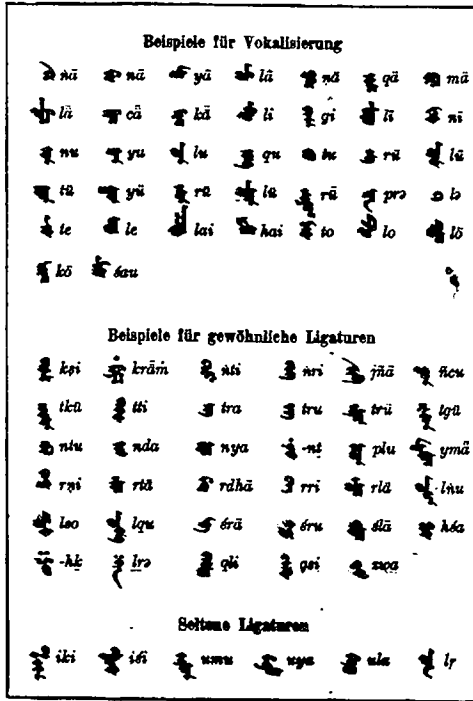
Brâhmî yazısı, Grek ve Ermeni yazıları gibi, soldan sağa yazılır.

Brâhmî yazısının kökeni kesin olarak bilinmiyorsa da bu yazının da Sâmi alfabetinin uzak sürgünlerinden biri olduğu söylenebilir. Hindistan'ın kuzeybatı bölgelerinde kullanılan ve Brâhmî yazısına göre daha az mükâmil olan Harôştî alfabeti sağdan sola yazılır ve Aramî kökenlidir. Bu alfabenin İsa'dan önce 5. yüzyılda ortaya çıktığı ve İran yolu ile Hindistan'a geldiği muhakkak gibidir. Ancak, daha arkaik şekil-

ler gösteren Brâhmî yazısı hakkında böyle kesin bir yargıya varmak zordur. Bazı bilginler Brâhmî yazısının kökenini Güney Arabistan'da aramışlardır. Bunlara göre, Güney Arapçasının yazımı için kullanılan Sâmi alfabelerinden biri Sabalı tüccarlarca Hindistan'a götürülmüş ve Brâhmî yazısına modellik etmiştir. Alman bilginlerinden Bühler'e göre ise Brâhmî yazısı, Harôştî gibi, Aramî kökenlidir.¹⁰ Bühler'in bu teorisi, büyük bir ihtimalle, doğrudur. Hint alfabetinin çekirdeğini teşkil eden birkaç işaretle en eski Kuzey Sâmi alfabetindeki harfler arasında gerek şekil gerekse ses değeri bakımından büyük bir benzerlik vardır. Hintliler 22 Sâmi işaretinden bazılarını farklı değerler verdikleri gibi, yazıya bazı yeni işaretler ilâve etmek gereğini de duymuşlar ve bunu çabucak yapmışlardır. Sâmi kökenli işaretlerin Brâhmî yazısında tuhaf görünmelerinin bir nedeni Hintlilerin harfleri satır çizgisinin

¹⁰ Holger Pedersen, *The Discovery of Language*, Indiana University Press. Bloomington 1962, s. 189, 190.

üstüne değil de altına yazmak alışkanlığında olmalarıdır. Hint yazısında, böylece, harfler, baş aşağı gelmiş ve çamaşır ipi görünümünü kazanmıştır.

Brâhmî yazısında ünsüz+ünlü birleşimleri için örnekler (üstte).

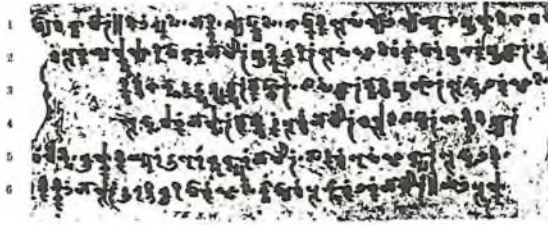
Yaygın olarak kullanılan ligatürlere örnekler (ortada), nadir ligatürler (altta)

A. von Gabain, *Altürkische Grammatik* (Leipzig 1950)'den

Brâhmî alfabesindeki ünlü işaretleri (*a, ā, e, i, o, u* ve *ū*) Türkçenin ünlülerini yazmaya elverişli olmadığından, açık *e*, normal *e*, *ö* ve *ü* ünlülerini yazmak için türlü işaret gruplarından yararlanılmıştır. Şöyle ki *aya* işaret grubu Türkçedeki açık *e* (*ā*) ünlüsünü, *eya* grubu ise normal *e* (*ē*) ünlüsünü gösterir. Ayrıca, *oya* işaret grubu *ö* ünlüsünü, *uyu* grubu da *ü* ünlüsünü yazmak için kullanılır. *Oyo* ligatürüne gelince Gabain'in uzun *ö* ünlüsünü gösterdiği kanısında olduğu bu işaret de galiba sadece kısa veya normal *ö* değerindedir.¹¹ Bunun benzeri olan *uyu* işaret grubunun normal *ü*'yü yazmak için kullanılması bu görüşü destekler.

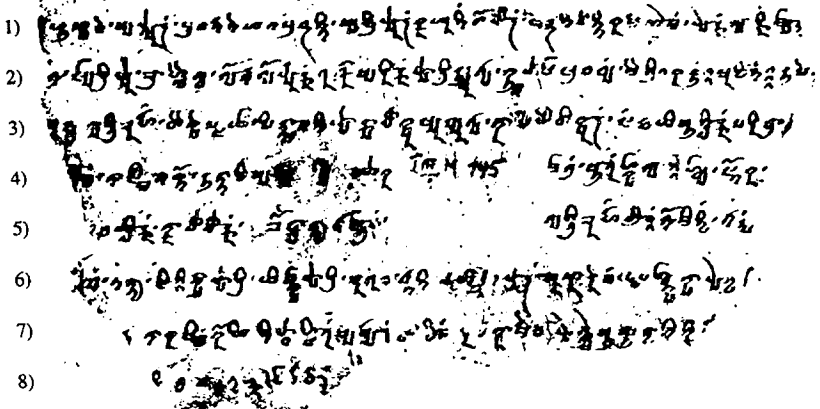
¹¹ A. von Gabain, a.g.e., s. 34.

Probe von Brähmi-Schrift

A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* (Leipzig 1950), s. 36-37 Brāhmī yazılı orijinal metin ve metnin Gabain tarafından yapılan yazıçevrimi.

1) ... -mek kelir // til tüpi, boğzı. öpkesi, tamğakı suw öl ödüş altaçı tamarlar/ı...	... -mek gelir. // Dil ucu, boğazı, cigerleri, damağı, su ve nem alan damarları...
2) ... -k puğ belgüleri montag bolor (.) ağzı kurır suw içip kanmaz aşag aklar. ü...	... -kuvatra belirtileri şöyle olur (:) ağzı kurur, su içip kanmaz, yemeğı reddeder...
3) ... /a/ğzıntın taşğaru üntürür koğşar, sawıklar könlı atar suwsalık isi...	... ağızından dışarı çıkarır, gevşer, halsizleşir, kalbi atar, susuzluk ve hara(ret)...
4) ... / suwsalık bolsar koğşak purkı bolor tuluñ sançar başı titrer...	... susuzluk olunca gevşek ve ekşi yüzlü olur, şakakları ağrır, başı titrer...
5) ... -p lespi kulğakı yüz u(z)suz küçsüz bolor. soğık suw içser suwsalıkı...	... balgamı. Kulakları sağır (?), işgörmez ve güçsüz olur. Soğuk su içse susuzluğu...
6) ... kızgıl bolur (.) uzatı kurımaq isirkenmek puşmaqlık bolor // yel pulğa...	... kızıl olur; uzun süre kuruluk, hararet ve sinirlilik (illeti ile müptelâ) olur // yel sancı(ları?)...

Annemarie von Gabain, *Türkische Turfantexte VIII* (Berlin 1954)'den

Metnin Normalleştirilmiş Uygurcası ve Bugünkü Türkçesi

- 1) ...*ṛ. uhyate. aya ltyu ṛ. pravartete yaga pravrtti. aya wri lyu ṛ. ka yu tim̄ bho lo ṛ.*
 eltür. ewrilür kayıtın bolor.
 iletir evrilir her nerede ise.
- 2) ...*na. sya rri lyu. brāhmais̄ ca. tyo rt tyo rlyu za rdzā aya ri g lyā rri uyu zyā.*
 serilü tört törlüg zardzā erigleri üze.
 serilip. dört türlü Brahma varoluşları ile.
- kuśalaśāsrava cyam. maitri 1 karum 2 mudit 3 upe/kyā 4 ...*
 1. aşk, 2. şefkat, 3. dostluk, 4. kayıtsızlık.
- 3) ... *buddha. tya nri bu rhām̄. bhāik̄sepsayā. pi nwā dh ti lyā gyā li kyu ūyū ūyū zyā.*
 teñri burhan. pinwādh tilegeli küsüş üze.
 Tanrı Buda sadaka dilemek arzusu ile.

kapilo bhikṣur. saṃ ca yi ā tli ḡ pā ri vrā ca ka...
 samcayı ātlıḡ parivrājaka...
 Samcaya adlı derviş...

- 4) ...i fici ip. *nāsmiṃ śakto.* u ttā çī ayā rmyā z myām. *pulākamātram.*
 ...inçip. uttaçi ermez men.
 fakat. muktedir değilim.

ā z hkyā tya ni nīçyā. *stoka...*

āzkıya teñinçe.

azıcık ağırlıgınca.

- 5) ... ça yli ğ. *ķā li li ğ.* *bauddhāt tu śastrād.* tya ħri bu rhām *nī n no mi ndiṃ.*
gānham/...
 .../ çaylıĝ. *ķālılıĝ* teñri burhan niñ nomindin.
 bakiyyeli. Tanrı Buda nın öğretisinden.

- 6) .../i p. *tantu.* si ni rkyā lyā rri. yi pkyā lyā rri. *anubadhnāti* e yim u lā lu r.
 .../ip. siñirkeleri. yipkeleri eyin ulalur.
 sinircikleri ipcikleri. ile bağlanır.

añur evam. i nīçkyā kyā oya k...

inçkeke ök...

inceye ...

- 7) ...*nākasmiko hi.* ti ltā hsi z aya rmyā z iñçi p. *pūrvakārmeva.* oya ħryā ā ju ndā ķi
 tıltaĝsız ermez inçip. öñre ājundakı
 sebepsiz değildir fakat. önceki hayattaki

ķi l/i nç...

ķıl/ınç...

ameller...

- 8) .../i nça. ço ğlu ğyā lim li ğ...
 .../ınça. çoĝluĝ yalınlıĝ...
 parlak (ve) alevli...

Türkçedeki *ı* ünlüsü için Brâhmî alfabesinde belli bir harf veya işaret yoktur. Bu art ünlü genellikle *i* ünlü işareti ile gösterilir. Bazı hallerde de bu ünlü Sanskritçede hece kuran ünlü değerindeki *l* ve *r*'yi gösteren işaretlerin üzerine iki nokta konulmak suretiyle yazılır. Nadir olarak da *ı* ünlüsü *e* ünlüsü ile sonlanan *ge*, *we* vb. gibi hece işaretleri ile gösterilir.

- 1) ...
 2) ...
 3) ...
 4) ...
 5) ...
 6) ...
 7) ...
 8) ...

Annemarie von Gabain, *Türkische Turfan-Texte VIII* (Berlin 1954)'ten

Metnin Normalleştirilmiş Uygurcası ve Bugünkü Türkçesi

- 1) .../ātu te. ti lā ŋu rmā ki ŋpo lsum syā ŋi ŋ. *adhilāyati.* ā ğri yu r....
 tılanurmanın polsun seniñ. ağrıyur.
 talakatin olsun senin. ağrır.
- 2) .../ādāya. ā dā ki mā li p. ā zu u ru p. *smṛtāsampracāta.* oya glyā ŋyu pli...
 adakım alıp. azu urup (?) öglenü pli/...
 ayağımı alıp veya vurup kendine gelip.
- 3)/yu zyā. *nigranthā.* ni gra nthi lā r. *cñātiputrikā* (.) cña ti pu tri lṛ hlā r.
 üze. nigranthılar. cnatiputrilıglar.
 ile Nirgrantha'lar. Cnatriputri'liler.
- bhinnā.* kã rri śmi ślā r.
 qarışmışlar.
 çarpışmışlar.
- 4) ...ā zu oya ni oya ni syo zlyā śmyā kkyā. *naitam tvam.* ŋyā ŋmū ŋi syām. *ācānāsi.*
 ... āzu öñi öñi sözleşmekke. neñ mu-nı sen.
 veya başka başka konuşmalara. hiç bu-nu sen.

pi lmyā z syām.
pilmez sen.
bilmezsın.

5) ymyā mo ñi. *tvam*. syām. *ācānāsi*. pli rsyām. ki mmu ndā myām ñyā tyā g/ ...
yme monı. sen. plırsen. kim munda men neteg...
ve bunu. sen. bilirsin ki burada ben nasıl...

6) ...syo zlyā gyu lyu kyu g. *paşçūd avoça*. keñ syo zlyā ti ñ. *abhiçurñamte*. a rto k...
... sözlegülüküg ken sözletin. artok...
söylenilmesi gerekiyi. sonra söyledin. çok...

7) ...kyā. *apahara*. oya ñi ke tyā rgi l. *vādam* sā wi ğ. *vādaçipramol*...
.../ke. öñi kètergil. sawığ.
ayrıca kaldır. sözü.

8) .../ā yu pi rri ki ndi śkyā. *mukhaśaktikayā* ...
.../āyu pırr ikindişke.
birbirine.

Brâhmî yazısındaki *ünsüz+a* şeklindeki hece işaretlerine gelince, bunların toplam sayısı, 28’i eski, 7’si de yeni olmak üzere 35’tir. Ünlüsüz (eski deyimle, *sâkin* veya *harekesiz*) hecesonu ünsüzleri *k, p, m, r, l, ś* (palatal *s*), *ş* (retrofleks, tersçevrik *s*) ve *s* için de üstleri noktalı 8 ayrı harf vardır. Brâhmî yazısının diğer işaretleri türlü ünsüzlerin *a*’dan başka ünlülerle oluşturduğu türlü hece işaretleri ile ligatürlerdir. Bunlar da iki türdür: 1. Tek ünsüzle tek ünlüden veya diftongdan oluşan işaretler (*lā, le, lo, lö, lay* vb.), 2. Bir ünsüz grubu ile bir ünlüden oluşan işaretler (*nda, ntu, nya, kñi, gñi* vb.). Brâhmî yazısında bunlardan başka *iki, umu, uya, ula* ve *lar* gibi ses gruplarını gösteren fakat az kullanılan ligatürler de vardır.

Sanskritçenin fonolojik yapısı gereği ortaya çıkan bu hece işaretleri ve ligatürlerle Türkçe kelimelerin yazılışı çok değişik ve şaşırtıcı bir görünüm arzeder. Örneğin *toz tuprāk* “toz toprak” gibi iki kelimelik bir ibare Brâhmî yazısı ile *to ztu prā k* tarzında yazılır; *barmışlar* veya *parmışlar* “gitmişler” gibi bir kelime *pā rmi ślā r* şeklinde dört işaret (*Akşara*) ile yazılmak zorundadır; *teñri* “tanrı” kelimesi *tyā ñri, andağ* “öyle” kelimesi *ā ndā ğ*, *ağzıntın* “ağzından” kelimesi de *ā ğzi ntim* tarzında yazılır. *Ka yu tim* = *kayutın* “nereden” gibi Türkçenin heceleniş sistemine uygun yazılışlar da

varsa da bunlara pek nadir rastlanır.¹²

Türkçedeki art *ı* ünlüsünün bazı durumlarda Sanskritçede hece kuran *r* ve *l* ünlümsü (sonant) işaretleri ile gösterildiğine yukarıda değinmiştik. Bu gibi yazılışlar için de birkaç örnek verelim *sā r ḡ = sārīḡ* veya *sarīḡ* “sarı”, *sū wsā l ḡ = suwsalıḡ* “susuzluk”, *tiṃ lṛ ḡ = tınlıḡ* “canlı, mahlûk” vb. gibi.¹³

Brâhmî yazısı, görüldüğü gibi, öğrenilmesi ve öğretilmesi oldukça zor bir yazıdır. B/p, s/ş k/g, o/u, ö/ü vb. gibi fonetik incelikleri gösterebilmesi bakımından dakik bir yazı sayılsa da kolay ve pratik olmadığından Brâhmî yazısı eski Türkler arasında pek yayılmamış, Turfan ve civarı gibi dar bir coğrafî bölgede nispeten kısa bir süre (10. ve 11. yüzyıllar?) kullanılmıştır.

Brâhmî yazılı Eski Türkçe metinlerin sayısı azdır. Turfan’da bulunup Berlin’e getirilen Brâhmî yazılı Eski Türkçe (Uygurca) metinlerin sayısı 100 civarındadır. Bunların hemen hepsi tam yazmalar olmayıp, yazma parçaları veya parçacıklarıdır. Brâhmî yazılı Uygurca metinler içerik bakımından tıp, takvim vb. gibi konularla ilgili fragmanlardır. Ait oldukları Eski Türk diyalekti ise Gabain’in *y*-diyalekti diye adlandırmış olduğu Eski Türk veya Uygur diyalektidir.

Brâhmî yazılı Eski Türkçe veya Uygurca metinlerin değeri konu veya içeriklerinde değil, yazılarının türü ve imlâ tarzı ile bu imlâ tarzının aksettirdiği şaşırtıcı telâffuz veya söyleniş özelliklerindedir. Gerçekten de A. von Gabain’in yayımladığı Brâhmî yazılı Uygurca metinlerin dili, Uygur, Manihey ve Soğd alfabeleriyle yazılmış metinlerin dilinden çok farklıdır. Brâhmî yazılı Uygurca metinlerin dil özellikleri şöylece sıralanabilir: 1. Kelime başında *b* yerine daha çok *p* bulunması, 2. Geniş yuvarlak *o* ve *ö* ünlülerinin ilk hece dışındaki hecelerde de bulunması, 3. Kapalı *e* (*é*) ünlüsünün bulunması ve nihayet, 4. Uzun ünlülerin bulunması.

Bu özelliklerden birinci ve ikincisi daha çok Altay diyalektlerinin karakteristik özelliklerindedir. Kapalı *e* ünlüsü ise, fonem olarak, sadece Azerî Türkçesinde bulunur. Sonuncu özellik olan uzun ünlülere gelince, bunlar sistematik olarak bugün yalnız Türkmençe ile Yakutçada korunmuştur. Özetle belirtmek gerekirse, Brâhmî yazılı Uygurca metinlerin dil özelliklerinin hepsini bünyesinde taşıyan bir Türk dil veya diyalekti yoktur.

¹² A. von Gabain *Türkische Turfan-Texte* VIII, Berlin 1954, sırasıyla A 6-7, A 6, A 26, F 2, I 3, F 4 satırlarında.

¹³ Aynı yer, I 11, H 6.

Brâhmî yazılı Eski Türkçe metinlerdeki uzun ünlüler şaşırtıcıdır ve inandırıcı olmaktan çok kere uzaktır. Örneğin *adaḳ* “ayak” gibi bir kelimenin her iki hecesindeki *a* ünlüsü, Brâhmî yazılı metinlere bakılacak olursa, kısa değil uzundur: *ādāḳ* (G12, L 33 a; *ādḥāḳ* G 58, L 24a, 29).¹⁴ Bu kelimedeki ünlülerin kısa olduğunu Türkmençe (*ayak*) ve Yakutça (*ataḥ*) karşılıklarından biliyoruz. Bunun gibi, kısa *a* ile olması gereken *al-* fiili de Brâhmî metinlerinde çoğu kez uzun *ā* ile karşımıza çıkmaktadır: *ālsār* “alsa”, *ālip* “alıp”, *āltāçi* “alan”, vb. gibi. Buna karşılık, uzun ünlü ile olması gereken *bol-* “olmak” fiili her zaman kısa *o* ile *bol-*, *bhol-*, *pol-* tarzında yazılır; hattâ bazan ilk hece ünlüsü düşmüş olarak *plor* (*polor* yani *bolur* “olur” yerine) şeklinde yazıldığı da olur.

Bu yazımızda ünlü Türkolog Annemarie von Gabain’in yayımladığı Brâhmî yazılı metin parçalarından (*Türkische-Turfan Texte VIII*, Akademie-Verlag, Berlin 1954) seçtiğimiz üç metin örneği veriyoruz. Dikkat edileceği gibi, metin parçalarında tıpla ilgili olan ilki tümüyle Türkçedir. Öbür iki metin ise Sanskritçe kelime veya ibareleri Türkçe çevirilerinin izlediği Sanskritçe-Türkçe ard arda çeviri şeklinde iki dillidir. Bu tarz çeviri, yöntem bakımından, İslâmi dönemde sık sık başvurulan satıraltı çeviriye benzer. Ondaki farkı, çeviri kelime veya ibarelerin orijinallerinin altında değil de hemen ardında ve onlarla aynı satırda olmasıdır.

14 Aynı eser, s. 85.

Tibet Alfabesiyle Türkçe

Türklerin Tibet'le ve Tibetlilerle olan ilişkilerinin başlangıcı 8. yüzyılın ilk yarısına kadar gider. Orhon yazıtlarında Türklerin güneyde Tibet yakınlarına kadar sefer ettikleri anlatılır (Kül Tigin, güney 3; Bilge Kağan, kuzey 3). Tibet kralının Kül Tigin'in 732'de yapılan cenaze törenine kendisini temsil etmek üzere bir *bölön* (< Tib. *blon*), yani bir bakan, göndermiş olduğunu da yine yazıtlardan öğreniyoruz (Kül Tigin, kuzey 12). Yenisey yazıtlarından birinde de ölen kişinin erdemlerinden ötürü Tibet hanına *yalabaç*, yani elçi, olarak gönderilmiş olduğu yazılıdır (Altın Köl II, c 2).

Türk-Tibet ilişkileri eski Tibet kaynaklarına da yansımıştır. Bu kaynaklarda Türklerden (*Dru-gu*), Karluklardan (*Gar-log*), Kırgızlardan (*Gir-kis*) ve Türgişlerden (*Dur-gyis*) sık sık söz edilir.¹⁵ Ancak, Türk kavimleri arasında Tibet ile daha yakın ilişkilere girenler Koço (850-1250) ve Kansu Uygurları olmuştur. Bu ilişkilerin yoğunlaşmasının başlıca nedeni de Budizmdir.

Kırgızlar Moğolistan'daki Uygur egemenliğine (745-840) son verince Uygurlar güneye, Koço ve Kansu bölgelerine göç ettiler (9. yüzyıl ortaları). Kansu bölgesi 848 yılına kadar Tibet egemenliğinde idi. 842'de Tibet'te Budizme karşı bir ayaklanma olunca Tibet imparatorluğu geçici olarak çöktü, fakat sınır bölgelerindeki Tibet Budist kolonileri varlıklarını korudular. Tunhuang da bu koloniler arasında idi. Bu bölge 848'de Çinliler tarafından yeniden işgal edildi; ancak buradaki Budist Tibet kolonisi varlığını sürdürdü ve Uygurlarla yakın ilişkilerde bulundu.

Kansu Uygurları 866 ile 872 yılları arasında bölgedeki Tibet egemenliğine son verdiler ve burada küçük bir devlet kurdular. Ancak, Çin kaynaklarındaki kayıtlardan anlaşıldığına göre buradaki Tibet varlığı ve Tibet kültürü uzun süre devam etmiştir. 938'de Çin sarayından Hotan'a gönderilen bir elçilik heyeti yol boyunca Tibet çadırları arasından geçmişti. Çin sarayına hediyeler götüren Uygur elçilerine 928 yılından itibaren Tibet elçilerinin de eşlik ettiği biliniyor. Ancak bunlar, büyük bir olasılıkla, Tibet merkezi

15 A. Róna-Tas, *An Introduction to Turkology*, Szeged 1991, s. 92.

hükümetinin değil de yerel bir Tibet prensliğinin temsilcileriydiler.

Kansu'daki Uygur egemenliğine 1028'de Tangutlar son verdiler. Ancak, bu Türk-Tibet ilişkilerinin sonu olmadı. Tun-huang Budist manastırı kitaplığında bulunmuş olan Çin-Tibet Budizmi etkisiyle yazılmış Uygurca yazmalar Türk-Tibet kültürel ilişkilerinin bölgedeki Türk egemenliğinden sonra da sürüp gitmiş olduğunu göstermektedir.

Tun-huang Budist manastırı kitaplığında ele geçen Tibetçe ve Uygurca yazmalar arasında Tibet yazısı ile yazılmış 41 satırlık Uygurca bir Budist ilmi hali de bulunmuştur. Paris'teki Ulusal Kitaplıkta MS P(elliot) T(ibétain) 1292 kodu ile kayıtlı bulunan bu yazmayı ilk olarak ünlü Fransız Sinoloğu Pelliot kısaca tanıtmıştı.¹⁶ Bu tarihten sonra uzun süre ele alınmayan bu metni nihayet 1984'te Dieter Maue ile Klaus Röhrborn iki kısım halinde yayımlamışlardır.¹⁷ Aynı metin üzerinde bir süreden beri çalışmakta olan genç Japon Türkoloğu Takao Moriyasu da, Almanya'daki yayından habersiz olarak, araştırmasını aynı yıl Japonya'da yayımlamıştır.¹⁸ Moriyasu yayınında Tibet yazılı Eski Türkçe metnin fotoğrafı da bulunmaktadır.

Eldeki Tibet yazılı Türkçe metnin tarihine gelince, Pelliot bunun 10. yüzyıldan kalmış olduğu kanısında idi. Ancak, Maue ve Röhrborn sözkonusu yazmanın 10. yüzyıla ait olduğunu gösteren hiçbir inandırıcı kanıt bulunmadığını belirtmişler ve Tibet yazılı bu metnin yazı özelliklerine dayanarak bunun 8. yüzyıl ile 925 yılı arasında bir tarihte yazılmış olabileceği sonucuna varmışlardır.¹⁹

Tibet Yazısı

Tibet alfabesi 7. yüzyılın ilk yarısında Hindistan'a gönderilen Tibetli bir bakan tarafından Brâhmî alfabesi örnek alınarak meydana getirilmiştir. Tibet alfabesindeki her ünsüz işareti, ayrıca belirtilmemişse, o ünsüzle başlayıp /a/ ile biten bir heceyi gösterir: *ka, kha, ga, ta, tha, da* vb. gibi. Bu nedenle Ti-

¹⁶ Paul Pelliot, "Un catéchisme bouddhique ouïgour en écriture tibétaine", *Journal Asiatique*, Seri 11 (1921), s. 135 ve devamı.

¹⁷ Dieter Maue und Klaus Röhrborn, "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift" (Teil I): *ZDMG*, Band 134, Heft 2 (1984), s. 286-313; (Teil II): *ZDMG*, Band 135, Heft 1 (1985), s. 68-91.

¹⁸ Takao Moriyasu, "Étude sur un catéchisme bouddhique ouïgour en écriture tibétaine (P. t. 1292)" (Japonca), *Memoirs of the Faculty of Letters*, Osaka University, Vol. XXV, Mart 1985, s. 1-85, 1 resim.

¹⁹ Maue-Röhrborn, I, s. 290.

bet yazısı bir hece yazısı sayılır. Tibetçe, diğer bütün diller gibi, yüzyıllar boyunca birçok fonetik değişmeye uğramışsa da Tibetçenin yazım kuralları hemen hemen hiç değişmeden kalmıştır. Bu nedenle, bugün Tibet yazısını öğrenen biri hem yeni hem de eski Tibetçe eserleri rahatça okuyup anlayabilir.

T İ B E T A L F A B E S İ

şekiller	değeri	şekiller	değeri	şekiller	değeri	ünlüler ve işaretlen	değeri	sayılar	değeri
ཀ	ka	ཁ	na	ག	ja	ཨ	a	༡	1
ཁ	kha	ཁ	ta	ཁ	va	ཨ	ā	༢	2
ག	ga	ག	tha	ག	za	ཨ	i	༣	3
ག	na	ག	da	ག	za	ཨ	u	༤	4
ཅ	ča	ཅ	na	ཅ	ya	ཨ	hu	༥	5
ཅ	čha	ཅ	pa	ཅ	ra	ཨ	e	༦	6
ཇ	ja	ཇ	pha	ཇ	la	ཨ	āi	༧	7
ཉ	ña	ཉ	ba	ཉ	ša	ཨ	o	༨	8
ཏ	la	ཏ	ma	ཏ	ša	ཨ	āo	༩	9
ཐ	tha	ཐ	ca	ཐ	sa	ཨ	om	༠	0
ཌ	da	ཌ	cha	ཌ	ha	ཨ	m	༠	0

Ünsüzü
değiştirir

Tibet Alfabeti (Pars Tuğlacı'dan)

Tibet alfabesinde 30 ünsüz işaretinden başka 5 ünlü işareti (a, u, e, i, o), bir ters çevrik /i/ işareti, 3 tane de harfaltı ünsüz işareti vardır.²⁰ Tibet yazısı

ile yazılmış Eski Türkçe metinde /a/ ünlüsü /a/ harfi ile, açık /ä/ ünlüsü /ha/ ya da /ya/ harfi ile, kapalı /e/ ünlüsü /e/ ya da /ye/ işaretleri ile, /i/ ünlüsü de /i/ ya da /yi/ işaretleri ile gösterilmiştir.²¹ Yine bu metinde Türkçe /ı/ ünlüsü /i/ ile, /ö/ ünlüsü /o/ ya da /yo/ ile, /ü/ ünlüsü de /u/ ya da /yu/ ile yazılmıştır. Türkçenin Tibet yazısı ile yazımı konusunda daha iyi bir fikir vermek için bazı örnekler verelim:

ad-gir [adgır] “aygır”, *'al-ti*, *'al-lti* [altı], *'ag-sug* [ägsük] “eksik”, *'ya-zir-ka-mas* [äsirkämäs] “esirgemez”, *byer-ur* [berür] “verir”, *yob-ka* [övkä] “öfke”, *gud-sus* [küçsüz] “güçsüz”, *dus* [tuz], *dus* [tüz] “düz” vb.

Tibet yazısı Tibetçenin hece yapısına göre yaratılmış bir alfabe olduğundan birçok Türkçe kelimenin yazılışında fazla ünsüzler göze çarpar. Örneğin “vücut” demek olan *etüz* kelimesi bu metinde *'ed-dus*, “yaprak” anlamındaki *yapırgak* kelimesi *yab-pahr-gag*, “dünya” anlamındaki *yertinçü* kelimesi de *yer-rtun-cu* biçiminde yazılmıştır. Bundan başka, Tibet alfabesiyle yazılan Türkçe kelimelerde ara sıra kelimenin son sesinin yazıda gösterilmediği görülür. Örneğin, *törtünç* “dördüncü” kelimesi bir kez *dyor-tun-chu* biçiminde yazıldığı halde uç kez *dyor tun* biçiminde son sesi belirtilmeksizin, eksik olarak yazılmıştır. Bunun gibi, *üçünç* “üçüncü” kelimesi de bir kez *yus-cus*, yani /n/ sesi gösterilmeden, beş kez de *yus-cun* biçiminde, yani /ç/ sesi belirtilmeden yazılmıştır.

Tibet yazılı bu Türkçe metinde dikkati çeken özelliklerden biri kelime başındaki /t/ ünsüzünün, Eski Türkçedeki duruma aykırı olarak, genellikle /d/ ile yazılmış olmasıdır: *dog-mag* “doğmak”, *du-ru* [törü] yani “töre, yasa”, *dur-lug*, *dur-lyug*, *dyor-lug* [türlüg] yani “türlü”, *do-kos* [tokuz], *da-mo* [tamu] yani “cehennem”, *du-man* [tümän] yani “on bin” vb. gibi.

Tibet yazılı Türkçe metnin bir başka özelliği de Brâhmî yazılı Uygurca metinlerde /u/ ve /ö/ ile yazılan bazı kelimelerin bu metinde /o/ ve /ü/ ile yazılmış olmasıdır: Br. *ugur* “an, zaman” = Tib. *ogur*, Br. *uk-* “anlamak” = Tib. *og-*, Br. *kulkak* “kulak” = Tib. *gol-lkag*, Br. *kuvrag* “cemaat” = Tib. *gob-rag*, Br. *tug-* “doğmak” = Tib. *dog-*, Br. *sögöt* “ağaç” = Tib. *zu-gud* [sügüt], Br. *sözlä-* “konuşmak” = Tib. *zus-la-* [süzlä-], Br. *ölör-* “öldürmek” = Tib. *yu-lyur-* [ülür-] vb. gibi. Brâhmî yazılı metinlerle Tibet yazılı metin arasındaki bu yazım farkları diyalekt farklarını yansıtır olabilir.

Tibet Yazılı Metinden Örnek

34. di // bēs şin 'dan za kin pa ra mid / "an dag 'ol / "u gzun dur ka ro
di(.) beşinç dyan sakınç paramut antag ol(:) uzun turkaru
 di. Beşinci meditasyon erdemi şöyledir: uzun zaman

'bo' gong ngol lug / "er rlig yid ma sa / yor yur dur rur
bo köñülüğ erklig yetmäsär yoriyur turur(.)
 bu gönülü güçlü (şeytan) yöneltmese (o) yoluna devam eder.

35. "o lur yad tur / "o gūr da / 'bēs ga cag / "e'i yin bar mas / "al ti mis
olur[ur] yatur ugurda beş kaçığı iyin barmaz(.) altmış
 Otur(u)r (veya) yatariken beş duyu peşinden gitmez. Altmış

"ar rtog ke / dyor dur lug / 'dyan za kin cag / bar ca n[e is]
artokı tört türlüğ dyan sakınçığı barçan[ı iş]-
 fazlası dört (64) türlü meditasyonun hepsini yerine

36. sla tir / "al tin byil ga byi lig pa ra mid "an dag 'ol / byil ga byi lig
lätir(.) altınç bilgä bilig paramut antag ol(:) bilgä bilig
 getirir. Altıncı hikmet erdemi şöyledir: Hikmet

"ar sar / "as stag ke dus dag 'ol / na "i cun "al lti pa ra
ärsär aştakı tuz täğ ol(.) nä için altı para-
 ise yemekteki tuz gibidir. Ne için altı er-

37. mid "is şin "is sla yur lar deb de sar / "in ca / byil mis "og mis
mut için işläyürlär tep tesär inçä bilmiş ukmuş
 dem işini yaparlar denilirse şöyle bilmek anlamak

garag 'ol / "al lti dur lug / nis svan ne lā rag / "a rid hā le /
käräk(:) ol altı türlüğ nızvanularıg artgali
 gerek: O altı türlü tutkuları yok etmek

38. gud sus gil gale / "is sla yur lar / ga yol "al lti dyep de sar
küçsüz kılğalı işläyürlär(.) kayol altı tep tesär
 güçsüz kılmak için yaparlar. Hangileridir (o) altı (tutku) denilirse

"as "a lim mir go ngol lug / bu ŧi gu cin da gusd sus gi lurlar
az almır köñülüğ buŧı küçintä küçsüz kılurlar(,)
 tamahkar gönülü sadaka gücü ile güçsüz kılarlar,

39. ze zig go ngol lug / gā tyag lan mag gud cin da' / "al ngad dur lār
sezik köñülüğ kataglanmak küçintä alngadturlar(,)
 ŧüpheci gönülü katlanmak gücü ile zayıflatırlar,

gu ban go ngollug / se rin māg gud cin da' gud sus gūi lur
küvānç köñülüğ serinmāk küçintä küçsüz kılur-
 mağrur gönülü sabır gücü ile güçsüz kılar-

40. lar / tyar gong ngol lug / 'dyan za kin cin / 'byi lig gsis go ngol lug /
lar(,) *tārs köñülüğ dyan sakınçın(,)* *biligsiz köñülüğ*
 lar, ters gönülü meditasyon ile, bilgisiz gönülü (de)

byil gā byi lig gīn / 'bo "al lti pa ra mid "is ŧin "is
bilgä biligin(.) bo altı paramıt işin iş-
 hikmet ile. Bu altı erdem işini ya-

41. sla sa / göb kā thu kal lig bō lur / bu ŧi gud cin da' / "ed tus "u za
lāsār kopka tükällig bolur(.) buŧı küçintä etüz üzä
 parlarsa her ŧeyde mükemmel olurlar. Sadaka sayesinde vücut üzerine

"er rlig bō lur / çig ŧra bud gud cin da' / "us yab lag yo[l]
ärklig bolur(.) çihŧabut küçintä üç yavlak yo[l]-
 hakim olur. Akide sayesinde üç kötü yo[l]-

42. kā dus smas / zye rin māg gud cin da' / yer rtun çu yer sub "u za / myun
ka tüşmāz(.) serinmāk küçintä yertünçü yer suv üzä(,) *mün*
 a düşmez. Sabretmek sayesinde dünyalık (işler) yüzünden,

gā dag "u zya gong le dyab pra mas / bas sin "in go tur rur
kadag üzä köñli täprämāz(.) başın inç kötürür(.)
 günahlar yüzünden gönlü sarsılmaz. Başını huzur içinde kaldırır.

"as "a lim mir go ngol lug / bu ŧi gu cin da gusd sus gi lurlar
az almur köñülüğ buŧı küçintä küçsüz kılurlar(,)
 tamahkar gönülü sadaka gücü ile güçsüz kırlarlar,

39. ze zig go ngol lug / gā tyag lan mag gud cin da' / "al ngad dur lār
sezik köñülüğ kataglanmak küçintä alngadturlar(,)
 ŧüpheci gönülü katlanmak gücü ile zayıflatırlar,

gu ban go ngollug / se rin māg gud cin da' gud sus gūi lur
küvānç köñülüğ serinmāk küçintä küçsüz kılur-
 mağrur gönülü sabır gücü ile güçsüz kılar-

40. lar / tyar gong ngol lug / 'dyan za kin cin / 'byi lig gsis go ngol luğ
lar(,) tärs köñülüğ dyan sakınçın(,) biligsiz köñülüğ
 lar, ters gönülü meditasyon ile, bilgisiz gönülü (de)

byil gā byi lig gīn / 'bo "al lti pa ra mid "is ŧin "is
bilgä biligin(,) bo altı paramut işin iş-
 hikmet ile. Bu altı erdem işini ya-

41. sla sa / göb kā thu kal lig bō lur / bu ŧi gud cin da' / "ed tus "u za
läsär kopka tükällig bolur(,) buŧı küçintä etüz üzä
 parlarsa her ŧeyde mükemmel olurlar. Sadaka sayesinde vücut üzer-

"er rlig bō lur / çig ŧra bud gud cin da' / "us yab lag yo[l]
ärklig bolur(,) çitŧabat küçintä üç yavlak yo[l]-
 hakim olur. Akide sayesinde üç kötü yo[l]-

42. kā dus smas / zye rin māg gud cin da' / yer rtun çu yer sub "u za /
ka tüŧmüz(,) serinmāk küçintä yertünçü yer suv üzä(,) mün
 a düşmez. Sabretmek sayesinde dünyalık (işler) yüzünden,

gā dag "u zya gong le dyab pra mas / bas sin "in go tur rur
kadag üzä köñli täprämez(,) başın inç kötürür(,)
 günahlar yüzünden gönlü sarsılmaz. Başını huzur içinde kaldırır.

25
 30
 35
 40

40
 35
 30
 25

The image shows a manuscript page with two columns of text. The left column contains the original text in Tibetan script, and the right column contains the transcription of that text into Turkish characters. The page is numbered '40' on the left margin and '67' on the right margin. The text is arranged in horizontal lines, with the left side of the page corresponding to lines 25-40 and the right side corresponding to lines 25-40. The transcription is a direct character-by-character mapping of the Tibetan script into the Latin alphabet, representing the Turkish language.

Tibet yazılı Türkçe Budist ilmihalinden bir parça
(23.-44. satırlar arası, Takao Moriyasu' dan)

Süryanî Alfabeti ile Türkçe Kitabeler

Türkçenin yazımında kullanılmış olan alfabelerden biri de Süryanî (İng. *Syriac*, Alm. *Syrisch*) alfabetidir.

İlk Süryanî yazısı Sâmi (*Semitic*) kökenli Aramî (*Aramaic*) yazısının işlek türünden çıkmıştır. Bu yazı sağdan sola doğru yazılır ve 22 ünsüz işaretiyle oluşur. Harflerin sırası İbranî alfabetesindeki gibidir. Süryanî harflerinin çoğunun, Arap alfabetesinde olduğu gibi, kelimenin başında, içinde ve sonunda olmalarına, bitişik veya ayrı yazılmalarına göre az-çok değişik şekilleri vardır. *Alaf* ('), *w* ve *y* harfleri, öbür Sâmi alfabelerinde olduğu gibi, ünlüleri göstermek için kullanılır.

İlk örnekleri Milâdi 1. yüzyıla kadar giden Süryanî yazısının ünlü sistemi, 8. yüzyılda, harflerin altına ve üstüne konulan *hareke*'lerle daha da geliştirilmiştir. Süryanî yazısının en önemli türlerinden biri *Estrangelo* yazısıdır.

Süryanî kilisesinin ikiye ayrılması ile Süryanî dili ve yazısı da Batı ve Doğu olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Süryanî dil ve yazısının Doğu koluna Nesturi (*Nestorian*) adı verilir.

Hıristiyanlığın Nesturi mezhebi, adını, kısa bir süre (428-431) İstanbul Patrikliğinde de bulunmuş olan Maraşlı Nestorias'tan (ölümü: 451) alır. Nesturiler, Nestorias'ı ve onun öğretilerini takbih ve reddeden Efes Konsili (431) kararını tanımayan Anadolu ve Suriye Hıristiyanlarıdır. Nesturiliğin ilk merkezi Edessa (Urfa) ilâhiyat okulu idi. Nesturiler buradan Sasaniler İran'ına, Abbasiler döneminde de Irak ve Mısır'a yayıldılar. Nesturi misyonerleri 10. yüzyılda Hindistan'a ve Çin'e kadar gitmiş ve mezheplerini yaymağa çalışmışlardır.

Nesturi Hıristiyanlık Orta Asya'da, Baykal gölüne kadar uzanan bölgelerde de yayılmış, Batı Türkistan'ın *Semireçiye* (Yedisu) bölgesinde yaşayan bir kısım Türklerle İç Moğolistan'da yaşayan Öngüt Türkleri hemen tamamıyla Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. 19. yüzyıl sonlarına doğru Rus arkeologları bugün Kırgızistan Cumhuriyeti hudutları dahilinde olan Issık gölün batısında ve Çin sınırına yakın Mazar köyü yakınındaki eski mezarlıklarda

	ܐܠܟܣܢܕܪܘܫ	(1)
	ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ	(2)
	ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ	(3)
ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ		(4)
ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ		(5)
ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ		(6)
ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ		(7)
ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ		(8)
ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ		(9)
ܟܢܫܐܩܫܐܡܝܢܐ		(10)

Kopuzcu Mengütaş Tay'ın kitabesi
(1312)

- 1) *Al(e)ks(a)ndros*
- 2) *kan sakış m(i)η*
- 3) *altı yüz*
- 4) *y(i)girmi üç erdi*
- 5) *türkçe yıl*
- 6) *sıçkan erdi*
- 7) *bu k(u)wra*
- 8) *m(e)ηütaş tay kobuz-*
- 9) *çt-niη turur yat*
- 10) *bolsun*

Çevirisi

- 1) İskender
- 2) Han hesabı(1 ile) bin
- 3) altı yüz
- 4) yirmi üç idi.
- 5) Türkçe yıl
- 6) sıçan (yılı) idi.
- 7) Bu kabir
- 8) Mengütaş Tay kopuz-
- 9) cunundur. Yâd
- 10) olsun.

Süryanî yazısı ile yazılmış birçok Hıristiyan mezar kitabeleri bulmuşlardır. 13. ve 14. yüzyıldan kalma bu kitabelerin çoğu Süryanî dilinde, bir kısmı ise Süryanî yazısı ile fakat tamamen Türkçedir. Süryanî dilinde yazılmış olan kitabelerde de gerek kişi adı gerekse 12 hayvanlı Türk takvimine ait yıl adları olarak birçok Türkçe kelime bulunmaktadır.

Semireçiye bölgesinde yaşamış Hıristiyan Türklere ait olan bu kitabeler geçen yüzyıl sonlarında D. Chwolson tarafından yayımlanmıştır: *Syrisch-*

nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, St.-Petersburg 1890. 231 kitabeyi içeren bu kitaptan sonra Chwolson 337 yeni kitabeyi tanıtan ikinci bir kitap daha yayımlamıştır: aynı ad, *Neue Folge*, St.-Petersburg 1897. Türkçe kitabelerin ve Süryanî dilinde olan kitabelerdeki Türkçe kelimelerin okunup anlaşılmasında Chwolson'a ünlü türkolog Radloff yardımcı olmuştur.

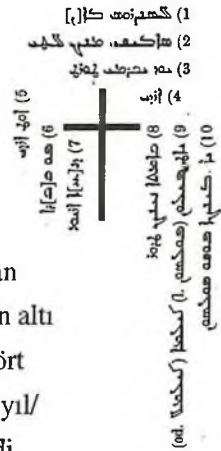

Chwolson'un Semireçiye kitabeleri hakkındaki ikinci kitabı. İlki gibi, bu da Çarlık Rusyasının başkentinde Almança olarak yayımlanmıştır.

Denha Arım Bamta'nın kitabesi (1313) Çevirisi

- 1) Al(e)ks(a)ndros ka/n/
- 2) sakışı m(i)η altı
- 3) yüz y(i)g(i)rmi dört
- 4) erdi /türkçe yıl/
- 5) ut erdi
- 6) bu k(u)w/ra
- 7) d(e)n/h/a arım
- 8) bamta-nın t(u)rur
- 9) yat bolsun²² kılma
- 10) yazıkına buşu bolsun

- 1) İskender Han
- 2) hesabı ile bin altı
- 3) yüz yirmi dört
- 4) idi. /Türkçe yıl/
- 5) sığır (yılı) idi.
- 6) Bu kabir
- 7) Deñha Arım
- 8) Bamta'nın-dır.
- 9) Yâd olsun. İşlemiş
- 10) günah(lar)ına sadaka olsun.

Arap Yazısı ile Türkçe Metinler

Tarih boyunca Türk dilinin yazımı için kullanılmış türlü alfabeler arasında en uzun süreli ve en yaygını, hiç şüphesiz ki, Arap alfabesidir. Gerçekten, bu alfabe, Türklerin İslâm dinini kabul etmeye başladıkları 10. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl ortalarına kadar, yani 1000 yıl gibi çok uzun bir süre tarihî ve modern Türk dil ve lehçelerinin yazımı için kullanılan tek alfabe olmuştur. Arap alfabesi, 20. yüzyılın ilk çeyreği sonlarından itibaren Türk ülkelerinde yerini Latin asıllı yeni alfabelere bırakmışsa da bu yazı Irak ve İran'da yaşayan Azerîler ve Türkmenlerle, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Bölgesinde (Doğu Türkistan'da) yaşayan Uygurlar ve Kazaklarca bugün de kullanılmaktadır.

Arap Alfabesinin Kökeni ve Gelişimi

Arap yazısı Kuzey Sâmi alfabesinin Aramî koluna bağlı bir yazı sistemidir. Bu yazı, aslen Arap oldukları halde Aramî dilini veya Aramî dilinin Nabatî lehçesini konuşan Nabatî'lerin yazılarından gelişmiştir. Gerçekten Sina yarımadasında bulunan en yeni Nabatî kitabeleri (3. ve 4. yüzyıllar) ile en eski Arap kitabeleri (6. yüzyıl) arasında yazı bakımından büyük bir benzerlik vardır. Arap alfabesiyle yazılmış Arapça en eski dil anıtları Zebed (512) ve Narrân (568) kitabeleridir.

Fenike-Aramî-Nabatî gelişim çizgisi ile oluşan Arap alfabesi Hicret'ten sonra, yani 7. ve 8. yüzyıllarda, iki ana türde gelişme göstermiştir: 1. *Kûfî* veya köşeli yazı, 2. *Nesih* veya yuvarlak yazı. Köşeli harf şekillerinden oluşan *Kûfî* yazı 12. yüzyıla kadar daha çok kitabe, sikke ve mushaf yazımında kullanılmış, ondan sonra kullanıştan düşmüştür. Ancak, *Kûfî* yazı ortadan kalkmadan önce, 11. yüzyılda, *Mağribî* denilen ve Kuzey Afrika ülkelerinde kullanılan Arap yazısını doğurmuştur.

Yuvarlak hatlı harf şekillerinden oluşan *Nesih* yazısı daha çok Mısır'da 7. yüzyıldan itibaren papirüs üzerine yazılmaya elverişli bir yazı türü olarak gelişmiş ve bugünkü Arap alfabesinin esasını oluşturmuştur.

Harfler	Adı	Transkripsiyon
ا ل	al-alif	(elif) a (')
ب ب	al-bā	(be) b
ت ت	at-tā	(te) t
ث ث	aş-şā	(şe) ş
ج ج	al-cim	(cim) c
ح ح	al-ḥā	(ha) h
خ خ	al-ḥā	(hu) ħ
د د	ad-dāl	(dal) d
ذ ذ	az-zāl	(zel) z
ر ر	ar-rā	(re) r
ز ز	az-zā	(ze) z
س س	as-sin	(sin) s
ش ش	aş-şin	(ş in) ş
ص ص	aş-şād	(sat) ş
ض ض	az-zād	(dat) z
ط ط	aṭ-ṭā	(tı) t
ظ ظ	az-zā	(zı) z
ع ع	al-'ayn	(ayın) '
غ غ	al-ğayn	(gayın) ğ
ف ف	af-fā	(fe) f
ق ق	al-kāf	kaf) k
ك ك	al-kāf	(kef) k
ل ل	al-lām	(lām) l
م م	al-mim	(mim) m
ن ن	an-nūn	(nun) n
ه ه	al-hā	(he) h
و و	al-vāv	(vav) v
ي ي	al-yā	(ye) y

Arap Alfabeti

Türkçenin ünlüleri şu harf birleşimleri ile gösterilir:

Başta *a*: medli elif

Başta *e*: sade veya hemzeli elif

Başta *i*, *ı*: elif + ye

Arap yazısı, aslında bütün Sâmi alfabeler gibi, sadece ünsüzleri gösteren harflerden oluşur. Başlangıçta 22 ünsüz işaretinden oluşan alfabeyle Arapçanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere, sonradan 6 harf daha eklenmiştir. Bu harfler sırasıyla (*t* veya *s*, peltek *s*), (*h*, yani *ḥī*), (*d* veya *z*, peltek *d* veya *z*), (*ḍ* veya *z*, yani *dat*), (*ẓ* yani *zī*) ve (*ğ* veya *g*) harfleridir. Araplar, ayrıca Sâmi alfabedeki *samek* harfini bırakmış, buna karşılık *şīn* harfini noktalamış, bunun noktasız şekline de *sīn* demişlerdir.

Arap harflerinin tümü eskiden noktasızdı. Daha sonra, belki de Süryanî alfabeti örnek alınarak, Arap yazısında birbirine çok benzeyen harfleri ayırt edici noktalar (bir, iki ve üç nokta) kullanılmaya başlanmıştır. Noktalı Arap harfleri İslâmiyetin ilk yıllarında kullanılmış olduğuna göre alfabedeki bu yeniliğin daha Cahiliye döneminde yapılmış olduğu tahmin edilebilir.

Süryanî yazısından alınmış başka bir yenilik de *hareke* (ünlü işaretleri) sistemidir. Arap yazısında hareketler başlangıçta harflerin üst, iç ve alt kısımlarına konulan noktalardan ibaretti. Nokta şeklindeki bu hareket-

Başta *o*, *u*, *ö*, *ü*: elif + vav

İçte *a*, *e*: elif veya sıfır (e için he)

İçte ve sonda *i*, *ı*: ye

İçte ve sonda: *o*, *u*, *ö*, *ü*: vav

ler, asıl harflere ait olan ve çoğu kez siyah mürekkeple yazılan noktalardan ayırt edilmek için kırmızı, sarı, yeşil ve nadir olarak da mavi renkte mürekkeple yazılırdı. Daha sonra nokta şeklindeki bu hareketler bırakıldı ve bugünkü şekiller kullanılmaya başlandı. Bu hareketler, karşılıkları olan ve Arapçadaki uzun ünlüleri yazmak için kullanılan *alif*, *wāw* ve *yā* harflerinin küçük şekillerinden başka bir şey değildir: *fatha* (üstün) sağ yukarıdan sol aşağıya meyilli bir *elif*, *zamma* (ötre) küçük bir *wāw*, nihayet *kasra* (esre) bir hayli kısaltılmış (baş ve kuyruk kısımları atılarak düz çizgi haline sökulmuş) bir *yā*'dır.

Okuma işaretleri denilen öbür işaretler *hamza* (hemze), *cazm* (cezim) veya *sukūn* (sükûn) ve *şadda* (şedde) veya *taşdîd*'dir. Bunlardan birincisi aslında küçük bir 'ayn olup hafif gırtlak patlayıcısı değerindedir veya başka bir deyişle, üzerine konulduğu *alif*'in bir uzatma harfi olarak değil de bir ünsüz (hafif gırtlak patlayıcısı) değerinde olduğunu gösterir. *Cazm* veya *sukūn* işareti, üzerine konulduğu harfin (ünsüz işaretinin) sâkin, yani ünlüsüz okunacağını, *şadda* veya *taşdîd* de ünsüzün şeddeli, yani ikiz veya çift olduğunu gösterir.

Habeşçe dışındaki bütün Sâmi dilleri gibi, Arapça da sağdan sola yazılır. Bazı harfler kendilerinden sonra gelen harflere bitişmez. Bunlar, *alif*, *dāl*, *zāl*, *rā*, *zāy*, ve *wāw* harfleridir. Bunlara Osmanlıcada *hurûf-u munfasıla* (ayrı harfler, bitişmez harfler) denirdi. Diğer harfler ise kendilerinden sonra gelen harflere bitişir. Bunların Osmanlıca adı da *huruf-u muttasıla* (bitişen veya bitişir harfler) idi. Bitişen harflerin müstakil yani tek başına şekillerinden başka kelimenin başında, ortasında ve sonunda olduklarına göre farklı şekilleri vardır. Ayrıca, bitişen harfler birbirleri ile türlü birleşik şekiller (*ligatür*'ler) meydana getirir. Bunlar 131 tane olup *lām* ve *alif* harflerinin birleşmesi ile meydana gelmiş olan *lā* değerindeki ligatür çok kere ayrı bir harf gibi alfabenin sonuna konulur. *Lâmelif* denilen bu ligatürle birlikte Arap alfabesindeki harflerin sayısı 29'u bulur.

İranlılar İslâmiyeti kabul edip dillerini Arap yazısı ile yazmaya başlayınca Farsçanın ihtiyacına göre alfabeğe 4 harf daha ilâve etmişlerdir. İranlıların icad olan bu harfler şunlardır پ (p), چ (ç), گ (g) (*kâf-ı Fârisî* denilen ince g) ve ج (j). Böylece, İranlıların kullandığı Arap alfabesindeki harf sayısı, *lâmelif* hariç, 32'ye yükselmiştir.

İranlılardan sonra İslâmiyeti kabul eden Türkler de, ne Arapça ne de Farsçada bulunmayan η (geniz n'si) için bir harf icad etmişler (*kâf-ı nûnî* veya *sağır kef* denilen üzeri üç noktalı *kef*), böylece alfabeğe harf

sayısını, *lâmelif* hariç olmak üzere, 33'e çıkarmışlardır. Ancak, bu harfin sadece Batı Türkleri veya Osmanlılarca kullanıldığını, Doğu Türkçesinde ve ondan gelişen Çağataycada geniz *η*'sinin, Uygurcada olduğu gibi, *nûn* ve *kef* (نك) harfleri ile yazıldığını yeri gelmişken hemen hatırlatalım.

Arap Yazısı ile Türkçe

Türkçeyi Arap harfleri ile ilk kez yazarların 10. yüzyıl ortalarında İslâm dinini kabul eden Karahanlılar olduğu şüphesizdir. Ne var ki ne 10. yüzyılın ikinci yarısından ne de 11. yüzyılın ilk yarısından kalma Arap harfli bir Türkçe metne sahip değiliz. Bugünkü bilgilerimize göre Arap harfleri ile yazılmış en eski Türkçe kelimeler ve metin parçaları (cümleler, manzum parçalar ve atasözleri) Kâşgarlı Mahmûd'un 1073'de tamamladığını bildiğimiz *Dîwānu luğāti't-turk* (Türk dillerinin divanı) adlı ünlü Türkçe-Arapça sözlüğündekilerdir. Ancak, bilindiği gibi, bu sözlüğün bize kadar gelen tek nüshası Kâşgarlı'nın kaleminden çıkmış orijinali olmayıp Muhammed bin Ebi Bekr adlı İran asıllı bir müstensih'in 27 Şevval 664 (= 1 Ağustos 1265) tarihinde Şam'da tamamladığı kopyasıdır.

257
 بولدا اهل بيت اول جيب واداش
 العن ابراهيم اكل ما قلدهن قوزون
 جيب ساخي قتي او حور سفار
 ميسر انا نك من ابراهيم

ك مر قو بيلكا عالم اياز اولك
 اولادني قمع سف اغرلا سوز
 بولاد اول بولدا بولما اولاد
 اوساع اكر ان بلك اار كس
 بولاد اول حنفت بولدن نر ك
 بوق ارك اذون ك ا بو عالم بو كو
 اولاد اعلى بولدى بولون قاي اولاد
 تنكند ا اول كو قيل چي ك سوز بيل
 نلن سرما ابرما بولون اهما فوك
 نلن سرما ابرما بولون اهما فوك
 اشت علي اشلات نلن سونكدا ما
 اولاد دين كرا كى سنك اعلى اول
 بولاد اول سوزوك قو قسا اولك ساني
 بولدا اهل بيت اول جيب واداش
 العن ابراهيم اكل ما قلدهن قوزون
 جيب ساخي قتي او حور سفار
 ميسر انا نك من ابراهيم
 بولدا اهل بيت اول جيب واداش
 العن ابراهيم اكل ما قلدهن قوزون
 جيب ساخي قتي او حور سفار
 ميسر انا نك من ابراهيم

KUTADGU BİLİĞ'DEN ALINAN PARÇANIN YAZIÇEVİRİMİ:

1) *bular ehl-i beyt ol hâbib-ka k(a)daş
habib sawçı hakkı için sew adaş*

2) *için irtemegil yâ kılkın tözün²³
meğer til-de t(e)ñsiz yorutsa sözün*

BÂB BİR KUTU BİLGE 'ÂLİM-LAR
BİRLE K(A)TILMAKNI ÖGRETÜR

3) *t(a)kı bir kutu bilge 'âlim-lar ol
ola[r' i]lmi halk-ka y(a)rut(t)açı yol*

4) *olaru k(a)ñğ s(e)w ağırla söz[in]
[biligle]rin öğren üküş yâ azın*

5) *bular ol y(a)rar yâ y(a)ramazları[ğ]
[seçip] adra tutğan köni yol arığ*

6) *usa 'ilmi öğren b(i)lig-leri bil
[n(e)ñin] edgülük kıl küdez t(e)grü²⁴
til*

7) *bular ol haqîkat bu dîn tîrgü[ki]
[o]lar bilgi ol çın şerîat köki*

8) *yok erse ajun-da bu 'âlim büğü
tikip ünmegey irdi yerde y(i)gü*

9) *olar 'ilmi boldı bođun-ka yula
y(a)rusa yula tünle azmas yola*

10) *n(e)ñiñ-den ülüğ kıl süçig söz bile
aş içgü yitürgil t(a)puğ kıl küle*

11) *tilin s(e)rme irme bolun eymenük
ağu ol olarıñ eti birtem-ök²⁵*

1) Bunlar (Aleviler) "ehl-i beyt" tendirler, sevgili (peygamberimizin) akrabalarıdır; (ey) dost! aziz peygamber hakkı için (bunları) sev!

2) (Bunların) içlerini veya tabiat ve kökenlerini (pek) araştırıp soruşturma; ancak konuşurken yakışsız söz söyleyen olursa, (o başka!)

BAB: ÂLİMLER SINIFI İLE İLİŞKİLERİ ÖĞRETİR

3) Başka bir grup da bilgili âlimlerdir; onların ilmi, halk için, yol aydınlatıcı (bir meş'ale gibidir).

4) Onları çok sev ve (iyi) sözler[le] ağırla; az veya çok, [bilgile]rini öğren, (öğrenmeye bak).

5) Faydalı ve faydasız olanları [seçip] birbirinden ayıran ve (gidilecek) doğru yolu temizleyen (ve açanlar) bunlardır.

6) Mümkünse, (bunlardan) ilmi öğren, bilgileri(ni sen de) bil; (bunlara) [maddî] iyilikte (yani, yardımda) bulun, haşin söz kullanmaktan da sakın.

7) Bunlar, hakikaten, bu dinin dire[kleri]dir; [on]ların ilmi, gerçekten, şeriatın kökü, (aşl ve esası)dır.

8) Şayet dünyada bu âlim ve bilginler olmasa (idi), dikip (ekmek suretiyle) yerden (hiçbir) yiyecek bitmezdi.

9) Onların ilmi, halk için bir meş'ale olmuştur; meş'ale yanarsa, (insan) geceleyin yolu şaşırmas.

10) Malından (bunlara da) pay ver; tatlı sözlerle (bunlara) yiyecek ve içecek ulaştır ve güler yüzle (bunlara) hizmet et.

11) (Bunlara) dil ile sert ve kaba davranma, çekingen ol; onların eti (senin için) zehirin ta kendisidir.

23 *tözin* yerine

24 *b(e)krü* yerine

25 *Satır altında: bürtem ök*

- 12) *tilin s(e)rme irme tuz etmek yitür ağır tut olariğ ağırla kötür* 12) Onlara karşı sert ve kaba dil kullanma; tuz ekme yedir; saygı göster ve itibar et.
- 13) *eşit 'ilmi işlet tilin soñdama yā kılķın kılınķın y(a)wuz tip time* 13) Onları dinle, bilgilerine göre hareket et; tavır ve hareketleri hakkında arkalarından dedikodu yapma.
- 14) *olardın k(e)reki s(a)ña 'ilmi ol köni-lik-ke y(i)tse ayu birse yol* 14) Senin için gerekli olan onların ilmidir; (onlar insanlara) yol göstererek doğruluğa sevk ederler.
- 15) *bular ol sürüg koy-ka erkeç sanı koyuğ b(a)şlasa yolça sürse köni* 15) Bunlar koyun sürüsünün koçu gibidir; (bırak) sürünün başına geçip onu doğru yola götürsünler!

Kâşgarlı Mahmûd sözlüğünde Arap imlâ sistemini uygulamış, yani kısa veya normal uzunluktaki ünlüleri hareketlerle, uzun ünlüleri ise uzatma harfleri (*hurûf-u med*) denilen *elif*, *vav* ve *ye* ile göstermiştir. Söz başındaki uzun *a* ünlüsünü de, bildiği gibi, yanyana iki *elif* ile yazmıştır. Kâşgarlı Arapçada bulunmayan *p*, *ç* ve *g* (ince, *g*, *kâf-ı Farisî*) harflerini de kullanmamıştır. *Sat* ve *tı* harflerini de kullanmayan Kâşgarlı Mahmûd geniz *n*'sini, Uygur yazısında olduğu gibi iki harfle, *nun* ve *kef* ile yazmıştır.

Divan ile hemen hemen aynı tarihte telif olunan *Kutadgu Bilig*'in (1069) şairin kaleminden çıkmış olan veya Karahanlı hükümdarına takdim edilen nüshasının Arap harfleri ile mi yoksa Uygur harfleri ile mi olduğu bilinmiyor. Arat, bu eserin orijinalinin Uygur alfabesi ile yazılmış olduğu görüşündedir. Eserin bize kadar gelen üç nüshasından ikisi, bildiği gibi, Arap harfleri ile yazılmıştır. 1896'da Kahire Hidiv Kütüphanesi'nde bulunmuş olan Mısır nüshası açık ve okunaklı nesih ile yazılmıştır. Mısır Memlûk kumandanlarından İzzeddin Aydemir (ölümü 1361 veya 1374) için yazılmış olan bu nüsha 14. yüzyıl ortalarında istinsah edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'in sülüs hattı ile olan Fergana (Menegan) nüshası ise, Arap yazısı uzmanı Moritz'e göre, Mısır nüshasından daha eskidir ve belki de 13. yüzyılda istinsah edilmiştir.

Kutadgu Bilig'in Arap harfli nüshalarında benimsenen ve uygulanan imlâ sistemi Kâşgarlı'nın imlâ sisteminden tamamiyle farklıdır. Kâşgarlı'nın Arap imlâ sistemi yerine bu nüshalarda kelimelerin bütün ünlülerini uzatma harfleri ile gösteren eski Türk (Uygur) imlâ sistemi uygulanmıştır. Uygur imlâ sisteminin devam ettirildiğini gösteren başka bir kanıt da *-lar*, *-lık*, *-çı* vb. gibi yaygın olarak kullanılan eklerin genellikle ait oldukları kelimeye bitiştirilmeyip ayrı yazılmalarıdır. Uygurcadan aktarılan bu imlâ sistemi Doğu Türkçesinin Karahanlı döneminden sonraki dönemlerinde de devam

edecek, özellikle Çağataycada Türkçe kelimelerin bütün sesleri harflerle gösterilecek ve harekeye ihtiyaç kalmayacaktır.

Anadolu'da, ilk kez yazı dili olmaya başlayan Oğuz lehçesinin Arap harfleri ile yazımında Doğu Türkçesinden farklı bir yol ve yöntem tutulmuştur. Doğu Türkçesi ile karışık bir dille yazılmış olan *Behcetü'l-hadâ'ik fî mev'izeti'l-halâ'ik* adlı eserin Hicrî 703 (= 1303) tarihinde istinsah edilen Bursa (Orhan Kitaplığı, Kurşunluoğlu Bölümü, no: 5) nüshasında Türkçe kelimeler Arap imlâ sistemine göre (kısa ünlüler sadece hareke ile, uzun ünlüler *hurûf-u medd* ile) yazılmıştır. Anadolu sahasında bir süre (12. ve 13. yüzyıllar?) uygulandığı anlaşılan bu sistem daha sonra yerini ünlülerin, özellikle *e* ünlüsü dışındaki ünlülerin, uzatma harfleri ile yazıldığı Doğu Türkçesinin imlâ sistemine yakın bir sisteme bırakmıştır. Ancak, Anadolu'da Oğuz lehçesinin yazımı için başvuru ve daha sonra Osmanlıca döneminde kurallaşan ve klasikleşen bu sistemle Doğu Türkçesi imlâ sistemi arasında önemli farklar vardır. Bu farkların başlıcaları şunlardır:

- 1- Art ünlülü kelimelerin başındaki *t* sesinin baskılı (emphatic) *tu* ile yazılması (Doğu Türkçesinde kullanılmaz);
- 2- Art ünlülü kelimelerin ilk hecesindeki *s* sesinin baskılı *sat* ile yazılması (Doğu Türkçesinde kullanılmaz);
- 3- İnce *g* sesi için *kâf-ı Farisî'nin* kullanılması;
- 4- Kelime içi ve sonundaki *e* ünlüsünün *he* ile yazılması;
- 5- Geniz *n'*sinin üç noktalı *kâf-ı nûnî* ile veya sadece *kef* le gösterilmesi (Doğu Türkçesinde *nun* ve *kef* ile).

SULTAN VELED'İN REBÂBNÂME MESNEVÎ'SİNDEN BİR PARÇA

- 1) *mevlanâdur evliyâ kuşbu bilün / ne ki ol buyurd(ı)sa anı k(ı)luş*
- 2) *t(a)ñr(ı)dan rahmet-dür anun sözleri / körler okırsa açıla gözleri*
- 3) *kanķı kişi kim bu sözden yol vara! / t(a)ñrı anun müzdini başa vire*
- 4) *yok(ı)dı mâlum t(a)varum kim virem (dostlğ(ı)n māl-ıla bellü gösterem*
- 5) *māl kim t(a)ñrı b(a)ña virdi budur / kim bu mâlı isteye ol usludur*
- 6) *uslu kişinün mâlı sözler olur / mâlını virür bu sözleri alur*
- 7) *māl toprağdur bu sözler cân durur / uslular andan kaçar bunda durur.*
- 8) *söz kalur bâķi tavar fânî olur / dir(i)yi dut koğul anı kim ölü*
- 9) *t(a)ñrıyı dut kim k(a)lasın sen ebed / gün ü gice t(a)ñrı-dan iste meded*
- 10) *yalvarup zârî k(ı)lup diğ(ı)l aña / rahmet etğil kendü lutf(ı)nd(a)n b(a)ña*
- 11) *göz (ü) mi aç kim seni bellü görem / tamlar gibi denize gir(e)m taram*
- 12) *nite kim tamlar d(e)ñize qarılır / iki kalm(a)z tamlar deniz bir olur*

13) [be]n d(a)kı
t(a)m̄la g(i)bi
d(e)ñiz olam /
ölmeyem
d(e)ñ(i)z g(i)bi
diri kalam

14) usul(a)r h̄ayrān
kalur bu sözlere /
k(i)m h̄alayık
h̄alıka nite göre

هست مخزن غزود روی نید بیست
تا کشک بیداز دووشان بملها
تاغششد روشتی انشیاح را
تا شوود زقطه زان دیای جود
چونکر جان زاکرم ساقی شود
نما اول بوورد سا آنی قبلک
کوردلرا او قوسا اچیل کزلوی
تنکری آنی مز دنی ما کاورا
دوستلغن مالیلده بالوکستوم
چم بومالی استیا اول اسلود
مالنی ویرر بوسوزلاری لری
اسلودلاندن چیر بندا ذرر
دیری دت قوعال انکم لری
کوز کیمه تنکری دنلسته ملد
رحم اتعل کند لطفندن بکا
طالمه کیمی داکینا کیرم طرخ
ابکی قلمر طالمه داکر بیوان
اولیم دنگزکی دیری
کخلایق خالی قفاک
عنا ناصر آروا جود
بیوان کتته شملین بملها
فقدان صیقلی کارواح را
شود بیدل زاکسیر جود
ان قانی زان عطایا بشود
ولنادرا اولیا قطبی سکل
مکرون و جمع ذات سوزلری
بقی کیشی کم بوسوزت بولرا
بوقدی مال طواریم ویرم
مالیکم تنکری بکوردی بود
اسلوا کیشین مالی سوزلر لری
مال طیار اقلر بوسوزلر جان دیر
سوزو قالری باقی طوزمانی الز
کدی دت کم فلاس سابد
بودت زاری قلب دیغلاما
زیری اچ کم سنی ا کوام
که کم طلاد نکیزا قارلر
نق طلمه کیمی دنگیر اولر
مورلر جبران قالر بوسوزلرا

Sultan Veled
Rebābnāme
(İst. Üniv. Kitaplığı,
Farsça yazmalar kısmı,
No. 1375)
(tarihi 1346)
(Mansuroğlu'ndan).

ولم قدر الله سبحانه
سنک اولک بوجها نود دوتی
قراکو قلیا نلا که بود ائی
او ایب ندن طلیح بملو اولر
ایده یقه ندن بوجها ایله طلیح
تیرینر دوه که بجدی جان ادرنا
نه کورم ایدی بوسر طالمه جانر
بیگا سترما بئین لیسزیک لری سب
عالمیتیا قلدون لری چلیدن
اکی یاغشیلر کدن بوشنیدم
براکم دانه طالمه بوشنیک اولر

انجمن کم اجند آی دوشتی
قراکوبی نور بلا دشتد ایتی
کیم اغوی لوده غلری نیشا کتی
کبکی کوزدن دکلدی ورویوش
که جان ندن بن کلفوش باغوش
که بزیک داکر آکا کردی بقی
بئی کرس نه سو بوی دتی
ایک جاننی بنا بر بونا بقی
قراکوزک بیگا نا اقلو ا بقی
براکم عذب بکی دند بئی دتی

Sultan Veled'in
Divān'ından, İstanbul
Süleymaniye-Halet
Efendi Kitaplığı, Yazma
no. 139 (722/1322
tarihli), Mansuroğlu

- 1) seniñ eviñ bu gice nür dut(t)ı / anuñ(i)çiün kim içinde ay düşti
- 2) karanı qalmaya anda ki bu ay / k(a)rañuyı nür-ıla daşra it(t)i
- 3) ev aydından tolc(a)k bellü olur / kim oğrı evde kaldı yoksa git(t)i
- 4) ev aydından bu gice eyle toldı / kişi gevden degüldi v(a)rdu yit(t)i
- 5) ne yağmurdur ki yağdı cān üzerene / ki cāndan bin gülef bin bāğ bit(t)i
- 6) ne gevher oldı bu bir tamlā cānum / ki yüz biñ deniz aña girdi bat(t)ı
- 7) baña sorma nişün esrük olursın / bunu gör sen ne sücü bini dut(t)ı
- 8) ‘acāyıba qalırvan ol çalapdan / iki cānı nite bir birne k(a)t(t)ı
- 9) iki yā qaşlaruñdan bir soraydum / <k(a)ra göz(ü)ñ b(a)na ne oklar at(t)ı
- 10) y(ü)regüm-de ne tatlu ‘ışk(u)ñ odı / yüregüm ‘öd bigi yandıydı düüt(t)i
- 11) veled bāzār et(t)i k(e)ndü birle
- 12) seni aldı cihānı virdi sat(t)ı

- 1) ...حکایته اغوزنامه فصاح بک وعبری ... (1)
- 2) مشهور طرطره باند بیس بیات بویدن قورقوت ادلور برار قوشیدی اغورکه ایچین تمام (2)
- 3) ولایه ظاهرا اولدی غایلام بانیله خدی سوز لر سوبیدی برکون قوروت انا اییدی اتر زیات (3)
- 4) کرو طاقو فایده دکه کسه الیزدن لیلی قیامت قوسیاخر زمان اولور ددی میدی بویدن (4)
- 5) کی عفلن نسلید زینده سور لوک بیت بور و دتی خدی بوک کتر سوز لر سوبیدی قوروت (5)
- 6) انا اغور قوشیدک سنکلین نعل ادردی هر ز این اوله اکا طاشیخا نین لولایه کیم اول (6)
- 7) بیورر هولو لایدر لوه برکون دد قوروت جوت کلو با اغور نکلر ایچین سوختا (7)
- 8) لیشله منیمت بویدن سوبایق کورلم امیدی خانوم ددیمش الله امه شیخا نینلر (8)
- 9) امکان لدر تکی ورتیخا رایمن اولدین بازسه قول باشده قن کلمر اجل وعده اوتیخه (9)
- 10) نیک اولور اولن اقم دیرین و جبار جان قیامت اولما یخه برکون کلمر کینه قوه قوطاع بنیم (10)
- 11) زینجه اولد بر دوزر طلب ایدر رعیبیدن ارغوعین خاتم بیاتلن اولوروت (11)
- 12) سولطان دکر طرطره کلمر کلمر ایلیز کوی سومر کولان بویدون ارده دولت دور (12)
- 13) مزیاد اوغلن صفا قیلا اوغول اولور بو بویدن صالور ددین کوردم دیمر اولد بجه (13)

Kitāb-ı Dede Korkut'un Vatikan nüshasının ilk sayfası
Ettore Rossi, *Il "Kitab-i Dede Qorqut"* (Roma 1952)den

- 1) ...*HİKĀYET-İ OĞUZNĀME-İ KAZAN BEG VE ĞAYRİ*.....
- 2) *hazret-i resül zamānuna yakīn bayat boyından qorqut adlu bir er kopmuş-idi oğuzñ içinde tamām*
- 3) *vilāyeti zāhir olmuş-idi ilhām-ı rabbānī-le niçe sözler söyler-di bir gün qorqut ata eyitdi (:) āhır zamānda*

- 4) girü hanlık kayıya dege kimse ellerinden almaya kıyâmet kopub âhır zamân olunca didi imdi bu didü-
- 5) gi 'oşmân nesli-dür işte sürilüb gide yorur ve dağı niçe buğa benzer sözler söyledi korkut
- 6) ata oğuz kavminuñ müşkilin hâll ider-di her ne iş olsa aña tanışmayınca işlemezler idi ne-kim ol
- 7) buyurur-sa kabûl iderler-di bir gün dede korkut cüşa gelüb oğuz begleri içinde soy soy-
- 8) lamış anlara naşîhat yüzinden söylemiş görelim imdi hanum ne dimiş (:)
allâh allâh dimeyince işler
- 9) oñmaz kâdır tañrı virmeyince er bayımaz evelinden yazılmasa kul başına kâda gelmez ecel va'de irmeyince
- 10) kimse ölmez ölen âdem dirilmez ve çıkan cân kıyâmet olmayınca girü gelmez bir kişiniñ kara tağ yum-
- 11) rısınca mâlı olsa yığar durur taleb ider naşîbinden artuğın hanum yiye bilmez orlaşuban
- 12) şular taşsa deniz tolmaz tekebbürlik eyleyeni tañrı sevmez gönlin yüce dutan erde devlet dur-
- 13) maz yad oğul şaklamağ-ıla oğul olmaz böyüyende şalur gider seni gördüm dimez kül depecük

Volga Bulgar Kitabeleri

Doğu Türkçesi ve Anadolu Oğuzcası dışında Arap harfleri ile yazılmış başka bir Türk lehçesi, daha doğrusu bir Türk dili daha vardır ki o da Volga Bulgar Türkçesidir. Volga havzasında 7. veya 8. yüzyıldan 14. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bir devlet kurmuş olan Bulgar Türkleri 10. yüzyıl ortalarından itibaren İslâm dinini kabul etmiş ve öbür Türk dillerinden tamamiyle farklı olan dillerini (z yerine r, ş yerine l kullanan arkaik Türk dili; bugünkü Çuvaşçanın atası) Arap alfabesi ile yazmışlardır. İşte bu Müslüman Bulgar Türklerinden 100'e yakın mezar kitabesi bize kadar gelmiştir. Eski SSCB'nin Çuvaş, Tatar ve Başkurt Muhtar Bölgelerindeki eski mezarlıklarda bulunan bu kitabelerin bir kısmı 13. yüzyıl sonlarına, büyük bir kısmı da 14. yüzyılın ilk yarısına aittir. Volga Bulgar kitabelerinin çoğu Bulgar kûfisi denilen değişik bir yazı türü ile yazılmıştır. Volga Bulgar kitabelerinde başvurulan imlâ sistemi Arap imlâ sistemi gibidir: kısa ünlüler sadece hareke ile gösterilir; uzun ünlüler ise *hurûf-u med*, yani *elif*, *vay* ve *ye* ile yazılır.

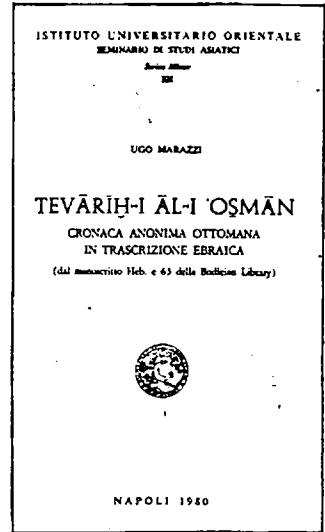
İbranî Yazısı ile Türkçe

Yeryüzünde Türkçe kadar çeşitli alfabelerle yazılmış bir dil yok denilebilir. Tarih boyunca Türkçenin yazımı için kullanılmış olan alfabelerin sayısı bir düzineyi bulur: Göktürk (Orhon), Soğd, Uygur, Mani, Brâhmî, Süryanî, Arap, Grek, Ermeni, İbranî, Latin, İslav ... Bunlardan Soğd, Mani, Brâhmî, Süryanî, Grek, Ermeni ve İbranî alfabeleri öbürlerine nispeten daha dar çevrelerde ve daha kısa süreli olarak kullanılmıştır. 1928'e kadar Arap alfabesi ile yazılan Türkçe (Osmanlıca, Türkiye Türkçesi) o tarihten beri Latin alfabesi ile yazılıyor. Eski SSCB'deki Türk dilleri (1930-1940 yılları arasında, yani aşağı-yukarı 10 yıl kadar, Latin asıllı yeni alfabelerle yazıldı. 1939-40 yıllarından başlayarak da bu diller (Türkmençe, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca vb.) İslav asıllı alfabelerle yazılmaktadır. Doğu Türkistan'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Ötonom Bölgesi'nde yaşayan Uygurlarla Kazaklar son zamanlara kadar dillerini Arap alfabesi ile yazıyorlardı. 1970'ten başlayarak onlar da dillerini Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazıyorlar. Bugün, Kerkük Azerîleri ile İran Azerî ve Türkmenleri dışında Arap alfabesini kullanan Türk halkı kalmamıştır denilebilir.

Bu yazımızda İbranî alfabesi ile yazılmış Türkçe bir metin örneği sunacağız. Ancak daha önce, İbranî alfabesi ile bu alfabeyle kullanan Karayimlerden biraz söz etmek yerinde olacaktır. İbranî alfabesi, eski Sâmi alfabelerinden biri olan Aramî alfabesinden çıkmıştır. "Asurî yazısı" da denilen bu alfabenin başlangıcı M.Ö. 5. yüzyıla kadar gider. Eski İbranî alfabesi, diğer bütün Sâmi alfabeleri gibi, 22 harften oluşuyordu ve bu harflerin hepsi de ünsüz (konsonant) işaretleri idi. Daha sonra yapılan değişiklik ve ilavelerle alfabedeki harf sayısı 29'a çıkmıştır. Ünsüz işaretleri bakımından zengin olan İbranî alfabesinde ünlüler için hiçbir işaret yoktu. İlk adım olarak, uzun ünlüleri ve diftongları göstermek için *âlef* (elif, *a*), *wâw* (vav), *hêt* (h) ve *yöd* (y) işaretleri kullanılmaya başlandı. Daha sonra da bütün ünlüleri işaret etmek için harflerin altına konulan hareketler veya "okuma işaretleri" (*matres lectionis*) kullanıldı.

Türk halkları içinde dillerini İbranî alfabesi ile yazanlar Musevî Karayim'ler veya Karay'lar olmuştur. Karayim veya Karaim adı Aramî-İbra-

acem vilayetine gitdiler - ertuğlur niçe gazalar itdi - 12) zaman onda kaldı dört yüz göçer ivli²⁹ ol arada çok gazalar itdi bu nice zamandan sonra 13) sultan ale-l-dinün ertuglur saltanatın şab (ü)k atın iştmiş³⁰ idi daki ertuglurun 14) üç oğlu var idi birinün adı gündüz ve birinün adı sarı yatı ve birinün osman idi - 15) ertugrul saru yatı ona savcı derler idi onu sultan ale-l-dine göndürdi bir yercüğez 16) istediler ki karar ideler sultan ale-l-din dahi kabul itdi gariblerdür deyi bunları 17) hoş gördi kara kisar teküri ve balaçuk³¹ teküri sultan ale-l-dine muti olup harac - 18) verürlerdi kara hisarla bilçir³² aralığı teküre ve domaliç dağı ve ermenek dağı aralığı onlara 19) yeylak³³ yaylak ve kışlak ve uluk virdi ondan sonra sultan ale-l-dinün üzerine tatar 20) han yav(u)kdı sultan ale-l-din ol tarafa mütevec(c)ih oldı bu tarafları ertugrula - 21) ısmarladı ertugrulun oğlu savcıla sungurla osman en-güriye geldiler onda durdılar 22) rum tarafına çok gazalar etdiler akıbet ertugrulun vefatı oldı rahmetul(l)ah(i) a-leyhi rahmeten - 23) fî beyan(-) huruc(-ı) osman gazi-oldı osman bir ulu gazi ki ol nereye kim vardıysa 24) ol•buldı yol her yana varurdu bir bölük çeri ki il uralar katı ideler kafiri 25) durmadan her yana leşker saldı ol az zamanda çok vilayet aldı ol çün osman gazi atası 26) yerinde geçdi kim makam oldı katına yigit yenil gelüp cem' oldı çok gazalar etdi 27) gelüp ol bilecügi ve yar hisar³⁴ ve köprihisarı ve ine göli feth etdi hic-terün³⁵ sene 28) 677 yılında ev(v)el cum'a namazı kara hisarda ol kıldı gaziler ev(v)el tekbiri onda 29) götürdiler dursun fakih derlerdi bir ir vardı cum'a ve bayram namazını kara hisarda

Metnin tümünün yayınlandığı kitabın kapağı

- 29 ivli veya evli yerine
 30 iştmiş yerine
 31 bilecük yerine
 32 bilecük yerine
 33 fazla
 34 hisarı yerine
 35 hicretün yerine

nî kökenli *gārā'īm* kelimesinden gelir. "Yazı bilenler" anlamına olan bu kelime-
deki *-īm* çokluk ekidir. Litvanya, Polonya ve son zamanlara (2. Dünya Harbi'ne) kadar Kırım'da yaşayan Karayimler dinî eserlerini (dinî öğütler, ilahiler, dualar, vb.) İbranî yazısı ile yazıyorlardı. En eski Karayimce metinler 16. yüzyılla (Haliç diyalektinde) 18. yüzyıldan (Troki veya Trakay diyalektinde) kalmıştır. 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarından itibaren Polonya Karayimleri Latin alfabesini, Rusya Karayimleri de İslav alfabesini kullanmaktadırlar. (Son zamanlarda) Eski SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Polonya Bilimler Akademisi Doğubilimleri Enstitüsü tarafından yayımlanan Karayimce-Rusça-Lehçe sözlükte Karayimce kelimeler Rus alfabesi ile yazılmıştır.

Yukarıda bir sayfasının fotokopisini ve yazıçevrimini (transcription) örnek olarak verdiğimiz eser, anonim Osmanlı tarihi *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın 16. yüzyılda İbranî harflerine çevrilmiş bir kopyasıdır. Oxford'da Bodleian Kitaplığındaki İbranî yazmaları arasında 63 numara ile kayıtlı bulunan bu elyazması Ugo Marazzi tarafından yayımlanmıştır. Marazzi'nin belirttiğine göre bu yazma Neubauer tarafından 1896'da Kudüs'te satın alınmıştır. Yazmayı vaktiyle incelemiş olan Babinger'in de belirtmiş olduğu gibi, bu elyazması anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın büyük bir kısmının İbranî harflerine çevrilmiş bir kopyasıdır. Yazmada kullanılan el yazısı İspanyol hahamlarının yazı özelliklerini

Modern Kare Harflerin Transkripsiyon
işlek yazı isimleri

א	א	alef	ʔ (isp. yumuşak)
ב	ב	bet	b, v
ג	ג	gimel	g, gh
ד	ד	dalef	d, dh
ה	ה	he	h
ו	ו	vav	v
ז	ז	zain	z
ח	ח	het	h
ט	ט	tet	t
י	י	yod	y
כ	כ	kaf	k, kh
ק	ק	kaf (kelime sonu)	
ל	ל	lamed	l
מ	מ	mem	m
ם	ם	mem (kelime sonu)	
נ	נ	nun	n
ן	ן	nun (kelime sonu)	
ס	ס	sameh	s
ע	ע	ayin	c
פ	פ	pe	p, f
ף	ף	pe (kelime sonu)	
צ	צ	sade	ʔ
ץ	ץ	sade (kelime sonu)	
ק	ק	kof	k
ר	ר	res	r
ש	ש	şin	ʃ, s
ת	ת	tav	t, th

taşımaktadır. 16. yüzyılda İstanbul ve Selanik'te yazılmış olması kuvvetle muhtemel olan bu yazmanın müstensihî Türkiye'ye sığınmış kültürlü ve Türk tarihine meraklı bir İspanyol Yahudisi olmalıdır. Müstensih, muhakkak ki Türkçeyi ve Arap alfabesini iyi biliyordu. Ancak yazmada sık-sık rastlanan türlü istinsah yanlışları ve atlamalar onun pek dikkatli olmadığını göstermektedir. Ayrıca, *neverallâhu kabrehu, fî beyân-ı hurûc-ı Osman* vb. gibi Arapça ve Farsça ibareleri yanlış istinsah etmesi Osmanlıcasının kıt ve yetersiz olduğunun kanıtlarıdır.

Musevî Türkler hakkında, meraklı okuyucularımıza iki popüler kaynak salık verebiliriz:

* “19. 1. 1934 tarihinde Amikal Cemiyeti'nde, Dil Birliği'nin daveti üzerine, Kocaeli mebusu ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azasından (Kara Şemsi) Reşit Saffet (Atabinen) Bey'in verdiği konferans”, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti: VI-XII. Asır* İstanbul: Kâatçılık ve Matbaacılık A.Ş. 1934, 55 s.

* Yakınlarda ölen ünlü yazar Arthur Koestler'in (dilimize de Ada Yayınları arasında *13. Kabile* adıyla çevrilmiş bulunan) *The Thirteenth Tribe*'ı, New York: Random House, 1976.

Bu konuda bir Türk bilim adamı tarafından yapılmış tek akademik inceleme ise, merhum Zeki Velidi Togan'ın İbn Fadlan'm Seyahatnamesi hakkındaki Almanca doktora tezidir:

“Ibn Fadlan's Reisebericht”, *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, Band 24, Nr. 3 (Leipzig, 1939). Söz konusu seyahatnamenin Türkçe çevirisi Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır: *İbn Fazlan Seyahatnâmesi* (İstanbul: Bedir Yay, 1975).

Yabancı dillerde ayrıntılı bir bibliyografya için, Koestler'in kitabının sonuna bakılabilir.

Latin Alfabeti ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler

Türkiye Türkçesinin yazımında kullanılan en son alfabe, bilindiği gibi, Latin alfabetidir. Eski SSCB’de konuşulan Türk dilleri için ise Latin alfabeti en sonuncusundan, yani Kiril alfabetinden, bir önceki alfabe olmuştur.

Türkiye’de pek çok kimse Türkçenin Latin harfleri ile ilk kez bundan 69 yıl önce, başka bir deyişle, ancak Yeni Türk Alfabeti Kanunu’nun kabul edildiği 1 Kasım 1928’den itibaren yazılmaya başladığını sanır. Oysa gerçek niç de böyle değildir. Türkçe 1928’den çok önce yabancılar tarafından Latin harfleri ile yazılmıştır. Türk dilinin yazımı için Latin alfabetini kullanan bu yabancılar, Avrupalı seyyahlar, misyonerler, diplomatlar ve bilim adamları yani Türkologlar idi.

Bugünkü bilgilerimize göre, Latin alfabeti Türkçenin yazımı için ilk kez undan 694 yıl önce kullanılmıştır. XIV. yüzyıl başlarında Aşağı Volga ölgesinde Kumanlar (Kıpçak Türkleri) arasında Hıristiyanlığı yaymaya alışan Fransiskan misyonerleri vaazlarında kullanmak üzere Türkçe öğrenişler ve birçok dinî metinleri, Hıristiyan dua ve ilâhilerini Latin harfleri ile Kuman (Kıpçak) Türkçesine çevirmişlerdi. Latin harfli bu Türkçe metinleri veren kitabın adı *Codex Cumanicus*’tur, anlamı da “Kuman Kodeksi” veya Kuman Elyazmaları Külliyyatı’dır. Yazımına 1303’te başlanan bu yazma itapta ayrıca Latince, Farsça ve Türkçe gramer paradigmaları (isim ve fiil ekimi listeleri) ile sözlükler, bir de Türkçe-Almanca söz listesi vardır. *Codex Cumanicus*’taki Türkçe metinler arasında çözümleri ile birlikte 46 Kuman bilmececi de bulunmaktadır.

Codex Cumanicus’taki Türkçe metinler bir elden değil, birçok elden ıkmıştır. Ayrıca, *Codex*’in ilk 110 sayfası Alman misyonerler, öbür ölümleri de İtalyan papazlar tarafından yazılmış olduğundan bu eserdeki Türkçe sözlerin yazımında büyük bir tutarsızlık ve düzensizlik göze çarpar. Bununla birlikte *Codex*’te birçok kelimenin bugünkü imlâları ile yazıldıkları örülür: *ant, araba, at, ata, ay, balta, bir, bu, bulut, buz, dost, erdem, eski,*

et, fil, garip vb. gibi. Bazı kelimelerin yazımı da bugünkü yazılışlarına yakındır: *alti* (altı), *ayas* (ayaz), *ayac/ayach* (ayak), *arri/ari* (*ari*, yani temiz), *azik* (azık), *bahali* (*bahalı*, yani pahalı), *barmac* (*barmak*, yani parmak), *bardac* (*bardak*, yani testi veya sürahi), *ogul/oul* (oğul), *ojun* (oyun) vb. gibi. Bununla birlikte, *Codex Cumanicus*'ta pek çok kelimenin imlâsı *c, ç, k, ş, y* ve *z* gibi ünsüzlerin yazımında kullanılan değişik harfler veya harf birleşimleri nedeniyle kolayca tanınamayacak derecede bugünkünden farklıdır; *az* (aç), *azchuz* (açkuç, yani anahtar), *acsan* (akşam), *as* (aş), *bisurmac* (bişürmek, yani pişirmek), *bizac* (bıçak), *zizac* (çiçek), *ecchi* (*ekki*, yani iki), *ecsuc* (*eksük*, yani eksik), *emzac* (*emçek*, yani meme), *ghorox* (horoz), *tauc* (tavuk), vb.

Codex'te bilmeceler de bulunduğunu söylemiştik. İşte bunlardan birkaçı: *Jazda javli hays jatir. Ol ylan dir = Yaz(ı)da yavlı hay(ı)ş yadır. Ol y(ı)lan dır* (Yazıda yağlı kayış yatar. O yılandır), *Jcer jer inina kirer. Ol bizactir =* (İçer yer inine girer. Ol bıçaktır), *Ac cuymaning avzu ioch. Ol jumurtka dir = Ak küymeniñ avzu yok. Ol yumurtka dır* (Ak çadırın ağzı yok. O yumurtadır). Prof. A. Tietze, *Codex*'teki Kuman bilmecelerini Türk dillerinde bugün yaşayan şekilleri ile karşılaştırmak suretiyle incelemiş ve daha önce yapılan yanlış çevirileri düzeltmiştir.³⁶

MONUMENTA LINGUARUM ASLÆ MAIORIS

EDIT
K. GRÖNBECH

Vol. I.

CODEx CUMANICUS

COD. MARC. LAT. DXLIX

IN Faksimile
HERAUSGEGEBEN

MIT EINER EINLEITUNG VON
K. GRÖNBECH

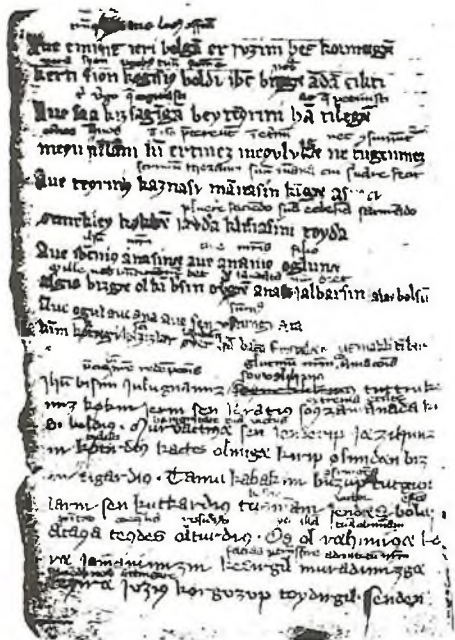

KOPENHAGEN

LEVIN & MUNKSGAARD

NY CARLSBERG

1956

Metnin yazıçevrimi

- 1 Ave eminç yeri bolgan er yüzini heç körmägän
- 2 kerti Sion kögiziñ boldı Yesus bizge andan çıktı
- 3 Ave sa(g)a kız sagıngan bey teñrini ham tilegän
- 4 meñü yıllarnı kim ertmez meñülükğä ne tügenmez
- 5 Ave teñriniñ kaznası mannasın kimğä asrat(t)ı
- 6 ötmekley kökdän yavdıra kilisasını toydıra
- 7 Ave Yesusniñ anasına ave ananıñ oğluna
- 8 algış bizgä ol kim bersin övgän anası yalbarsın alay bolsun.
- 9 Ave oğul ave ana ave sen üstüñi ata
- 10 kimni köktägi hazizlar över ham barça friştalar uçmaklı tınlar
- 11 yesus bizim yulugnamuz söylemeklikniñ tutt(u)ruka-
- 12 mız kökni yerni sen yarat(t)ıñ son zamanada ki-
- 13 şı boldıñ. murvatıña sen yendirip yazıh(t)mız-
- 14 nı kötirdiñ kattı ölimğä kirip ölimdän biz-
- 15 ni çığardıñ. tamu kabakını buzup tuğun-
- 16 ların sen kutkardıñ tuşmanı yendeçi bolup
- 17 ataña teñdeş olturdıñ. Oş ol rahimiña kö-
- 18 rä yamanımızrı keçirgil muradimizgä
- 19 teyirä yüzin körgüzüp toydırgıl. Senden.

Metnin çevirisi

- 1 Selâm, (ey) huzur yeri olan, erkek yüzünü hiç görmeyen,
- 2 gerçek Sion (senin) göğüslerin oldu, İsa bize ondan çıktı.
- 3 Selâm sana (ey) kız, düşünen Rabb(imiz) Tanrı'yı ve dileyen
- 4 ebedî yılları ki geçip gitmez ebediyen ve tükenmez.
- 5 Selâm (ey) Tanrı'nın hazinesi, manna 'sı ile beslettiği,
- 6 gökten ekmeğe yağdırarak (ve) kilisesini doyurarak.
- 7 Selâm İsa'nın Anasına, selâm (o) Ana'nın oğluna
- 8 ki bizi takdis etsin, övgülü Anası yalvarsın (bizim için). Öyle olsun.
- 9 Selâm Oğul, selâm Ana. selâm sen (ey) yukarıdaki Baba
- 10 ki O'nu gökteki azizler över ve bütün melekler, cennetteki ruhlar.
- 11 İsa, bizim kurtulmalığımız, sevgi ve şefkat zamkı-
- 12 mız! Göğü ve yeri sen yarattın, ahır zamanda da in-
- 13 san oldun. İyiliğinle muzaffer olup günahlarımızı-
- 14 zı yokettin, zalimce ölüme girip ölümden bi-
- 15 zi çıkardın. Cehennem kapısını kırıp tutsak-
- 16 larını sen kurtardın, düşmanı yenip
- 17 Baba'na eşit oldun. (Senin) o merhametin ile
- 18 kötü amellerimizi affeyle, (bizi) muradımıza
- 19 eriştirerek yüzünü doyasıya göster. (Umudumuz) senden.

Türkçenin Latin harfleri ile yazımı Filippo Argenti tarafından 1533'te gerçekleştirilmiştir. Floransa şehrinin İstanbul balyosluğunda sekreter olarak çalışan bu zat Galata'daki yabancı tüccarlara kılavuz olmak üzere *Regola del parlare turcho* (Türkçe konuşma kuralları) adlı küçük bir konuşma kitabı yazmıştır. Ne var ki, bu kitap ancak 1938'de tanıtılabilmektedir.³⁷

Filippo Argenti'nin Regola del parlare turcho adlı eserinden

Volume I • Carta 9 recto - Tu mi disprezi (!): *beni chor baccharsin* — Riuscirà bene: *chairà dunér* — Riuscirà male: *chairà dunmés* — J' l'ho consegnato: *lesslim ettüm* — Stima questo [letter. 'ascolta questo']: *dinlé buni* — Vieni tu di casa?: *Eudenmi ghielürsin* — In cambio di quello: *onüm jeriné(?)* — Scrivendoti io ho piacere: *sanghá jasaricchén seuinürum* — Io uo a scriuere: *jasmaghá ghidèrum* — Io uengo da scriuere: *jasmachtán ghielürum* — Io scriuente: *jasán* — parla forte: *pech suilé et chatti suilé* — certi: *bir chaccj* — Essendo così: *builé olup* aut *olunge* — operando o uero faccendo: *eileipp*.

Carta 9 verso - Andando: *varúp* et *uarürichien* et *ghidèrichien* — Qualunque in questo mondo uiene pazo, il medesimo in questo mondo pazo si sta: *Erchim bu dugnade deli ghielür Ghiendisí Alemde deli chalür* — Dichino quello che uogolino: *Ne isterlérse desumlár* — Tu scriui tutto

Filippo Argenti'nin 1533'te yazdığı *Regola del parlare turcho et vocabulario de nomi et verbi* (Türkçe konuşma kuralları ve isim, fiil sözlüğü) adlı eserinden:

beni chor baccharsin = beni hor bakarsın

chaira duner = hayra dünér (döner)

chaira dunmes = hayra dünmez (dönmez)

tesslim ettum = teslim ettüm

dinle buni = dinle buni

Eudenmi ghielursin = Evden mi gelürsin?

onum jerine = onun yerine

sangha jasaricchen seuinurum = sanga

yazariken sevinürüm

jasmagha ghiderum = yazmağa giderüm

jasmachtan ghielurum = yazmaktan

gelürüm

jasan = yazan

pech suile = pek süyle (söyle)

chatti ssuile = katı süyle

bir chaccj = bir kaç

buile olup = büyle (böyle) olup

olunge = olunce (olunca)

eileipp = eyleyip

varup, uarurichien, ghiderichien = varup,

varuriken, gideriken

Erchim bu dugnade deli ghielur Ghiendisí

Alemde deli chalur = (H)er kim bu dünyade

deli gelür, gendisí alemde deli kalur

Ne isterlerse desumlar = Ne isterlerse

desünler

³⁷ Filippo Argenti, *Regola del parlare turco*, (yayımlayan Alessio Bombaci) Napoli 1938.

Aynı yüzyıl içinde Avrupa'da yayımlanan Latin harfli Türkçe metin. İstanbul patriği ünlü Gennadios Scholarios'un Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine hazırlamış olduğu Hıristiyan İtikatnamesi'dir. Scholarios'un itikatnamesini 1455 veya 1456'da hazırladığı biliniyor. Bu itikatname Verroria (Karaferye) Kadısı Ahmet Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş, daha sonra bu Türkçe çeviri Grek harfleri ile yazılmıştır. Grek harfli bu Türkçe metinden haberdar olan Tübingen Akademisi profesörlerinden Martino Crusius bunu Latin harflerine de çevirmiş ve 1584'te yayımlanan *Turco-graeciae libri octo* adlı kitabına koymuştur.³⁸

Tübingen Akademisi
profesörlerinden Martino
Crusio'nun 1584'te Basel'de
basılan eserinin Gennadios
Scholarios'un itikadnamesini
ihtiva eden II. bölümün baş
sayfası.

ΙΧΤΙ ΠΑΤΙΜΗΣ ΣΟΥΝ ΕΪΡΗΝΙΤΕΡ ΜΑΡΕΙ ΝΥΣ
αλιβι Ιλιμ λαβενυτρετιλε αλιμι γιαριτι βι χιμ
ριχ κτοισι κιμ γκονουνο εχουον Ιχθι γιαρι βι
μυχμικητερ αυθιλι τεχηγι ιτερ βι χιμ πατι-
ρις βι τεχηκι ιτερ αλιμ ιτιροτι χιροικ αλαχιτι
γγιχιλαστιμι Γιορι βι ταχι αυθιτι τσηκω νε-
βρις κιμ ελ βασημ κιλ αλαχ ταμπαρε κιβι τα
αλα τιλιπι γκονουνο κικαλλου κησινη του τερ-
μυσημ ετιμλερι ουκωντ μαλιου βι μπουτ ποε
τηλοπιου ζιρα κιμ μπασουνο μπιεραλι βι μωσανου

A C H M A T E S Icti calimis sonun uzerin-
actur vati nui aulebe ilmi labe cutretile alemi giariti be
chem ruch cutfile kim gkentonun achfeni ichtbi giari
be mucham petitur anunile techigē iter be chem cati-
rur be techric iter alem itzindē chersee alachitē ggen-
dichasafine ggiorē be tachi anundi tzoai nanurus kim
ol factin kil alach tambarē kebē. taala tilepi gkenti-
nun keamalsen katinden turmegitzin atemleri seitanit
māinden be but pereslicten zira kim barinun birililigē
be musanun kitapinē echitkat iterler be inanurlariti

Metnin normalleştirilmiş yazıçevrimi

ACHMATES ihtikatimiz şonun üzerinlledür bari nutkile ve ilmile ve kudretile alemleri yarat(t)ı ve ll hem ruh(-i) kudsile kim gendünün ahsen-i ihtiyarı ll ve muhab(b)etidür anunile tehiy(y)e⁴ ider ve hem kadi(r)ldür ve tehrik⁵ ider alem içinde her şey alahide⁶ genllidi has(s)asine göre ve dahi anuniçün inanuruz kim ll ol vaktın kim al(l)ah tabareke ve taala diledi gendillnün kemal(-i) şevkatinden /dön/dürmegiçin ademleri şeytan itllma(y)inden⁷ ve but pereslikten zira kim /ben(-i) israil kavmi/ barinun birliğine ll ve musanun kitabine ehtikat iderler ve inanurlaridi ll anlardan gayri ademler kim yer yüzünde varidi al(l)allha ihtikat itmezleridi belki mahlukine taparlaridi ll but bigi ay bigi gün gibi çok tanriye taparlaridi ll bir geriçek tanriye tapmazlaridi şeytan malatasiyıla⁸ nell(v)sileri⁹ havasına uyarlaridi al(l)ah emrine imtisal idüp mullsa kitabine inanmazlaridi.

4 *tahiyye, tahiyyet* “iyi dilekle selâmlama” yerine

5 *tahrik* yerine

6 *'alâ-hide* “yalnız, tek başına”

7 *şeytan itma(y)i* “şeytan etmesi, şeytan fiili”

8 *malata = mağlata* “şaşırtma, aldatma”

9 *nefisleri* yerine

Bundan sonra İtalyan Cizvit papazlarından Pietro Ferraguto (1580-1650) 1611’de *Grammatica turchesa* (Türkçe grameri) adlı bir eser yazmışsa da bu gramer ancak 1940 yılında tanıtılabilmıştır.³⁹

T. I: Jdio ti salui fratel mio. Che cosa uai cercando in queste parti?

T. I: *Selâm alicchiun [sic] carndascigûm ne arâp ghidêrsen buralardâ?*

T. 2: Mi pari alla faccia si non mi inganno che sei forastiero da questi paesi.

T. 2: *Surattindân musafir ghiurunürsen bu ierlerdên eiêr aldanmâm.*

T. 3: Dimmi per uita tua di che paese tu sei et che cosa uai cercando? [127^b].

T. 3: *Dêi [sic] banghá chieremêlla nerelisen ue né arâr ghidêrsen.*

T. 4: Fratello mio non hauer a male perchè io t’ho domandato da doue sei, et che cosa uai cercando, perchè t’ho domandato per bene, accio si’o posso ti serua in qualche cosa.

T. 4: *Jûg¹ hólmassun carndascigûm, sciú sanghá nerelîsen ue ne arâr ghidersên surdigumdên; nicciûn surdûm, eiêrc² bir nesté lasím holîrse sanghá ben ghiuriuerêim.*

C. I: Et a te anco Dio dij salute Fratello et mio; bene, uado guardando attentamente questa bella porta di Constantinopoli.

C. I: *Ve alicchiun selâm brasergigûm. Chhâir, bú ghiusêl Stambolún capisî sijredîp ghidêrum.*

C. 2: L’hai indouinato che son forastiero.

C. 2: *Musafir holdighumî bildûn.*

C. 3: Che t’importa a te di sapere di che paese io sono et che uadi cercando? [127^b].

C. 3: *Bên nerelîjim ue ne arâr ghidêrum sanghá ne ghieréc holûr?*

C. 4: Ti ringratio del buon animo che m’hai mostrato; io ti lo uoglio dire di doue sono et quel che io cerco.

C. 4: *Allâ râssosûn eî atrindân banghá iusturdigumdên, bên nerelîjim ue ne arâr ghidêrum sanghá deméc stêrum.*

³⁹ Alessio Bombaci, “Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611)”, *Annali*, Nuova Serie, Vol. I (Roma, 1940), s. 205-236.

Ferraguto'nun Türkçe gramerinden:

Metnin Normalleştirilmiş Yazıçevrimi

T(ürk) 1: Selam aleyküm kar(ı)ndaşçığım ne arayıp gidersen buralarda?

H(ıristiyan) 1: Ve aleyküm selam b(i)radercigüm. Hayır, bu güzel

Stambolun kapısı(n) seyredip giderüm.

T(ürk) 2: Suratından müsafir görünürsen bu yerlerden eyer aldanmam.

H(ıristiyan) 2: Müsafir olduğımı bildün.

T(ürk) 3: De başa, kerem eyle, nerelisen ve ne arar gidersen.

H(ıristiyan) 3: Ben nereliy(i)m ve ne arar giderüm sağa ne gerek olur?

T(ürk) 4: Yüc⁴⁰ olmasun kar(ı)ndaşçığım, şu sağa nerelisen ve ne arar gidersen surduğumden⁴¹; niçün surdum, eyer k(i) bir neste⁴² lazım olurse sağa ben givürivereyim.⁴³

H(ıristiyan) 4: Alla(h) razosun⁴⁴ ey(i) (h)atrından başa yüstürdüğünden⁴⁵, ben nereliy(i)m ve ne arar giderüm sağa demek (i)sterüm.

Avrupa'da Türkçenin Latin harfleri ile yazımı, ancak Alman papaz Hieronymus Megiser (1553-1618) tarafından 1612'de Leipzig'de yayımlanan *Institutionum linguae turcica libri quatuor* (Dört bölümde Türk dilinin esasları) adlı 320 sayfalık grameri ile az-çok kurallaşmıştır. Türkçenin Avrupa'da yayımlanmış ilk grameri olan bu eserde *i* ile *ı*, *u* ile *ü* ayırt edilmez, *ö* ünlüsü ise *io* harf dizisi ile gösterilir. Ünsüzlerden *ş* sesi, *sch*, *ç* sesi ise *tsch* harf dizileri ile yazılır. Megiser'in gramerinde 200 kadar atasözü vardır. İşte bunlardan birkaçı: *Dostile je itsch, satipassar etme* (Dost ile ye iç, satı pazar etme), *El eli jur, ikhi el jusi jur* (El eli yur, iki el yüzi yur), *Tschok sioilejen tschok jangelur* (Çok söyleyen çok yanılır), *Alma agatsdan irak duschmas* (Alma ağaçdan irak düşmez), *Adem on docusi don* (Adem on, dokuzu don), *Sois soilemeck auuretlerung ischlemek erlerung* (Söz söylemek avretlerün, işlemek erlerün = Söz söylemek kadınların, çalışmak erkeklerin), vb.

Megiser'in gramerinden 60 yıl sonra, 1672'de, Almanya'nın

40 *yüc*: güç yerine

41 *sorduğumdan*, yerine

42 *neste* "nesne, şey"

43 *givürmek* "getirmek, vermek"

44 *razı* olsun

45 *gösterdüğünden* yerine

farklı yazıçevrimi sistemleri kullanılmıştır. Macar Türkologlarından Gy. Németh ile Fransız Türkoloğu Jean Deny de yazı devrimimizden önce yayımladıkları gramerlerinde Türkçe kelimeleri Latin alfabesi asıllı yazıçevrimi ile yazmışlardır.⁴⁷

T e s t o t u r c o

[c. 262 r.] (1) Carandassūm Miser Michel enway sellam u senamden sūnra malu(m) (2) olla kym benum uskūflerūmden we bazi esspablerūmden otūri we: (3) nedikte ykenn sizun ellegūzle бага bir mechtūp gelūp dinmissidi (4) kym mūsstafa czelebinūn bezirgani bir yachudyle gondūrūl: (5) miss idi: biz ani kayri kimseye we anda wasil ollan yachū: (6) dida mūlachaze iderken; chaliya marciūs ayenūn uczūn: (7) dzi gūni bihamdullillachi sag essen dobrowinge (*sic*) wasil (8) oldūgūmūszde: ewūmūzden we mūsstafa czelebi nam babam: (9) we efendūmden mechtupler buldūm we zikir ollan yachudy (10) kym anūnle usskuflerum go(n)durūlūlmiss (*sic*) idi. usskuflerūmle (11) bille bunda dobrownikte buldūm: ema messkūr yachūdyle (12) we ūskūflerūmle: 6: alti sandūk bessbasse we dzewz būl: (13) dūm kym benūm ewūmden (*sic*) musstafa czelebi alūp bab (14) tur diyū sattmak iczyn gondurmyssler ymyss: we (15) a(n)larūn yanendze musstafa czelebinunn on yuk sofı (16) dachy godūrdiler (*sic*) ydy kym anda satup yerene kūmass (17) allausz: ssymdi ky chalde бага anda yetyssmeyūp: ol (18) gondūrdūgy harūn nachmiyesz nam yachūdylle we: (19) nedige sagadek gondūrdūm: we beglere ū ducze dachi (20) mechtūp yazdum we hem smarladum kym senu(n): ma: (21) rifetūnle warūp tesslym eyleye: lutf ydesis kym meskūr (22) yachūdi wasil oldukte ūzerende maūenetūn ve him(m)etu(n) (23)

⁴⁷ Erroneamente, in Ferr. 218, ho veduto in *adamisi* un doppio suffisso possessivo

Alessio Bombaci, *Una lettera turca in caratteri Latini del dragomanno ottomano Ibrahim al veneziano Michele Membre.*

⁴⁷ Gy. Németh, *Türkische Grammatik*, Leipzig, 1916; Jean Deny, *Grammaire de la langue turque*, Paris, 1921.

Metnin normalleştirilmiş yazıçevrimi

- (1) Karındaşum Miser¹ Michel envai selam u senamden sunra malum
 (2) ola kim benüm üsküflerümden² ve bazı espaplerümden³ ötüri Ve-
 (3)nedikte iken sizün elingüzle banga bir mektup gelüp dinmiş-idi
 (4) kim Mustafa Çelebinün bezirganı bir yahudile göndürül
 (5)miş idi: biz anı kayrı⁴ kimseye⁵ ve anda vasıl olan yağu-
 (6)dida mülhaze iderken; haliya⁶ marcius⁷ ayınınun üçün-
 (7)ci günü bihamdülillahi sag esen Dobrovnige⁸ vasıl
 (8) oldugumuzde evümüzden ve Mustafa Çelebi nam babam
 (9) ve efendümden mektupler buldum ve zikir olan yahudi
 (10) kim anunle üsküflerüm gö(n)dürülmüş⁹ idi. üsküflerümle
 (11) bile bunda Dobrovnikte buldum: em(m)a meskur¹⁰ yahudile
 (12) ve üsküflerümle: 6: altı sanduk besbase¹¹ ve cev(i)z bul-
 (13)dum kim benüm evümden Mustafa Çelebi alup bab-
 (14)tur¹² diyü satmak için göndermişler imiş: ve
 (15) a(n)larun yanınca Mustafa Çelebinün on yük sofi¹³
 (16) dahı gö(n)dürdiler idi kim anda satup yerine kumaş
 (17) alasız: şimdi-ki halde banga anda yetişmeyüp: ol
 (18) göndürdüğü Harun Nakmiyes nam yahudile Ve-
 (19)nedige sanga-dek göndürdüm: ve beglere (v)ü duçe¹⁴ dahı
 (20) mektup yazdum ve hem s(ı)marladum kim senün ma-
 (21)rifetünle varup teslim eyleye: lutf idesiz kim meskur
 (22) yahudi vasıl oldukte üzerinde mavenetün¹⁵ ve him(m)etün...

Kelimeler:

1) *Sayın, Bay*, 2) *yeniçeri zabıtlarının külahı*, 3) *esvap, eşya*, 4) *gayri*, 5) *kimsede* yerine?. 6) *halen, şimdiki*, 7) *Mart*, 8) *mektupta, yanlış olarak, dobrowinge*, 9) *mektupta, yanlış olarak, godurululmiss* (göndürülünmüş olabilir), 10) *mezkûr*, 11) *kokulu hindistan cevizi*, 12) *bab* “uygun”, 13) *sof* “yün”, 14) *duç* veya *düç* 3dük”, 15) *mavenet* “muavenet”.

Latin Alfabeti ve Eski SSCB’de Türk Dilleri

Latin alfabeti Eski SSCB’de konuşulan Türk dillerinin yazımında da kullanılmıştır. Bu diller içinde Latin alfabeti ile yazılan ilk dil Yakutça olmuştur. 1819’dan beri İslav (Kiril) alfabeti ile yazılmakta olan bu Türk dili için ünlü Yakut pedagoğu S. A. Novgorod 1917’de 33 harften oluşan Latin asıllı yeni bir alfabe düzenlemişti. Yakutça 1917’den 1939’a kadar bu alfabe ile yazılmıştır.

Latin alfabeti ile yazılan ikinci Türk yazı dili, Azerîdir. Geçen yüzyılın ortalarında ünlü Azerî dramaturgu Mirza Fethali Ahundov Arap alfabetesinin bırakılmasını, onun yerine Latin-İslav asıllı yeni bir alfabenin kabul edilmesini önermişti. Ancak, politik ve toplumsal şartlar o dönemde böyle bir girişimin değil gerçekleştirilmesine, tartışılmasına bile elverişli değildi. Azerî Türkçesinin yazımı için Latin asıllı bir alfabenin kabulü ancak Sovyet Devrimi’nden sonra mümkün olmuştur. Azerbaycan SSC’nde 1923-1924 yıllarında yayımlanan bir genelgede Latin asıllı yeni Türk (Azerî) alfabetesinin kullanımının zorunlu olduğu bildiriliyordu. Bununla birlikte, yeni alfabe ancak 1925’te öğretimde kullanılmaya başlandı. 1926’da Bakû’da toplanan “SSCB I. Türkoloji Kongresi”, gerek Azerî Türkçesinin, gerekse eski SSCB’de konuşulan bütün Türk dillerinin Latin alfabeti ile yazılması kararını aldı ve bu karar birkaç yıl içinde uygulamaya konuldu.

Eski SSCB’deki Türk dilleri aşağıda gösterilen yıllar arasında *Yangalif* (Yeni Alfabe) denilen Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazılmıştır: Azerî (1925-1939), Karaçayca-Balkarca (1927-1939), Tatarca (1927-1939), Altayca (1928-1938), Kazakça (1928-1940), Karakalpakça (1928-1940), Kumukça (1928-1938), Nogayca (1928-1938), Türkmençe (1929-1940), Hakasça (1929-1939), Kırgızca (1928-1940), Kırım Tatarcası (1929-1938), Başkurtça (1930-1940), Tuvaca (1930-1943), Uygurca (1930-1947), Gagauzca (1932-1952).

Sabir’in manzumelerinden:

İnsanmı sanırsan

Fele¹ özünü sen de bir insanmı sanırsan?

Pulsuz² kişi! insanlığı asanmı³ sanırsan?

İnsan olanın cah-ü-celalı gerek olsun!

İnsan olanın devleti, malı gerek olsun!

Himmet dêmirem, êvleri ali gerek olsun!

Alçak, ufacık dahmanı⁴ samanmı⁵ sanırsan?

Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Her meclis-i alide soholma têz araya!

Sen dur ayağ üste üste, dême bir söz ümeraya!

Cayız degil insanca danışmağ fûgeraya!

Devletlilere kendini yeksanmı⁶ sanırsan?

Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Feđr⁷ ile ğina⁸ ehline kim vêrdi müsavat?

Me'nade de suretde de var bunda münafat.

Öz fezlini pulsuz êdemez kimseye isbat.

Bu mûmtenii ğabil-i-imkanmı sanırsan?

Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Get vur çekicin, işle işin çıkma zêyinden!⁹

Meğsud¹⁰ müsavat ise, ayrılma cêyinden!¹¹

Var nisbetin erbab-i-ğınaye ne şeyinden?

Bir abbası¹² gün müzdünü¹³ milyanmı¹⁴ sanırsan?

Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

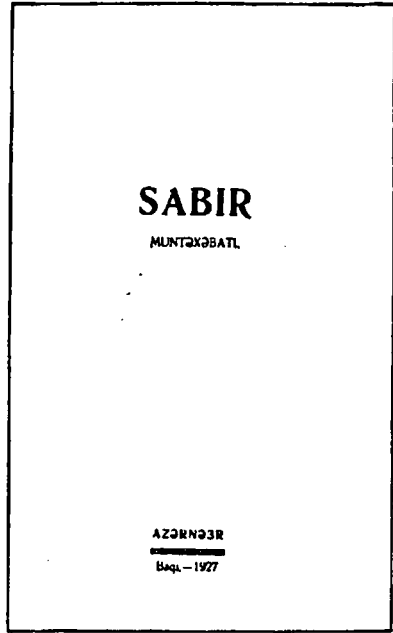
Devletliyiz, elbette, şerafet de bizimdir,

Emlak bizimdirse, eřalet de bizimdir,

Divan bizim, erbab-i-hükümet de bizimdir,

Ölke derebeklik dêye, han-hanmı sanırsan?

Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

1) *fehle* "işçi", 2) *pulsuz* "parasız", 3) *asan* "kolay", 4) *dahma* "kulübe", 5) *saman* "mülk", 6) *yeksan* "eşit", 7) *fakr* "yoksulluk", 8) *ğina* "zenginlik", 9) *zêyin* "kılık, görünüm", 10) *meğsud* "maksat", 11) *cêy* "cay, yer", 12) *Abbasî* eski bir para birimi, 13) *müzd* "yevmiye, gündelik", 14) *milyan* "milyon"

Yangalif aşağı-yukarı 10 yıllık bir uygulamadan (bazı diller için bu süre birkaç yıl fazla olmuştur) sonra kaldırılmış, yerini Kiril asıllı yeni Türk alfabeleri almıştır.

Türkiye’de Yazı Devrimi

Türkiye’de Türkçenin yazımı için Latin alfabesinin kabulü fikri, bilindiği gibi, II. Meşrutiyet döneminde ileri sürülmüştür. Arap harfleri üzerinde yapılacak herhangi bir “islah”ın beklenen faydayı sağlayacağına inanmayan Celâl Nuri (İleri), Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Kılıçzade Hakkı gibi aydınlar en kestirme yol olarak Latin harflerinin kabulünü teklif etmişlerdir. Türk basınında ve fikir âleminde 1910’dan itibaren tartışılan bu fikre, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Atatürk de taraftar olmuş ve 1 Kasım 1928’de yaptığı yazı devrimi ile bu düşüncesini gerçekleştirmiştir.

1928’de gerçekleştirilen yazı devrimi ile Türkçe, belgelerle izleyebildiğimiz 1300 yıllık tarihi boyunca ilk kez her sesinin, daha doğrusu her foneminin ayrı bir harfle gösterildiği mükemmel bir alfabeyle kavuşmuştur.

Latin asıllı yeni Türk alfabesi, bilindiği gibi, bugün Kıbrıs ve Yugoslavya’da yaşayan Türklerce de kullanılmaktadır.

KIRIX SÖZ

1 “Zhongguo—nuruqun millattin terkib tapkan, nahayitti kep ahalige iğe bir memliket.” Zhonghua
2 millatlarining tarihini, Zhongguo her millot helki ortak yaratkan. Xinjiang rayoni, tarihtin buyan
3 memliketimizdiki nuruqun kerindax millotlar topluxup oltureklaxkan rayon. Bu kerindax millotlar
4 uzun zamanlar muxu güzel kong ziminda emgak kılıp, yaxap kelgan. Ular naqqo ming yillik uzun
5 zamanlar maboynda, ezüksiz halda tejribo almacturup, bir - birige tasir kersitip, bir - birini ilgiri
6 sürüp, Xinjiang rayoni wa watinimiz tarihining tarakkivyatqa ortak tehpä koxxan.

7 Xinjiang rayonining memliketimizning baxka kisimliri bilen boloxan styasly, iktisadiy wa medini
8 alakiliri ong kam digandimu ikki ming yildin köpräk tarihka iğe. Miladidin burunla delitimizning
9 Han sulalisi Balkax kelining xerki hem jänubidiki kong rayonlarda memuri organlarni tasis kiloxan.
10 8-äsirdä delitimizning Tang sulalisi döwrüdiki möxhur xalri Li Boy Balkax kelining jänubidiki Suyap
11 deryasi buyiqta jaylaxkan Suyapta tuquloqan. Balkax kelining xerkiy hem jänubiy rayonliridiki
12 Jungoqlar delitimiz Uyrat Mongoqlarining keqmen kabilisi idi. Qing sulalisining Jungoqlar kabilisi-
13 sini tinjitkanliqi delitimizning iqi masilisi.

14 Memliketimizning feodallik jamiyitida, bazida bu millotning hokümlariri hakimiyet kursa, bazida
15 u millotning hokümlariri hakimiyet kurqan. Bunday ehwal dunyadiki baxka kep millotlik memliket-
16 kettardimu daim uqrap turidu. Möyli kaysibir tarihiy döwrde bolsun, Xinjiang baxtin-ahir uluk
17 watinimizning ayrilmas terktwiy kismi bolup kelgan.

18 Sovet xiuzhengzhuyi sotsial jahan'giriliri yaman niyet bilen, peköt Hönzularning tarihila
19 Zhongguo tarihi hesaplinidu dawalidu, hem Zhongguoning qarbiy qigrisi Gansu bilen Sichuan elkisi-
20 din exip katmigan dop kapxyidu. Bu tamamon tarihni burmilap, uni ezlirining qetke karita kengaymi-
21 qilik kilix siyasetini yoloqa koyux üqün hizmet kilduroanlik.

Şinciangdin Qeziwelingan medini yadikarliqlar,

Medini yadikarliqlar Neşriyati: 1975 Beycing (Pekin) adlı eserin önsözü.

Doğu Türkistan'da Yazı Devrimi

Bugün Türk halkları içinde dillerini bizden sonra Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazanlar, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang eyaletinde yaşayan Uygurlarla Kazaklardır. Son zamanlara kadar sadece Arap alfabesi ile yazılan Uygurca için 11 Aralık 1959'da 33 harften oluşan Latin asıllı yeni bir alfabe hazırlanmış ve Uygurca 1970'li yıllardan itibaren bu alfabe ile yazılmaya başlanmıştır. Doğu Türkistan Kazakları da aynı yıllarda Uygur alfabesinden biraz farklı Latin alfabesini kabul etmişler ve dillerini bu alfabe ile yazmaya başlamışlardır.

KIRIŞ SÖZ

(1) "Jonguo-nurgun milletin terkip tapkan, nahayiti köp ahalige ige bir memliket." Jonhua (2) milletliriniñ tarihini, Jonguo her millet helki ortak yaratkan. Şincian rayoni, tarihtin buyan (3) memlikitimizdiki nurgun kèrindaş milletler topluşup olturaklaşkan rayon. Bu kèrindaş milletler (4) uzun zamanlar muşu güzel keñ ziminda emgek kilip, yaşap kelgen. Ular neççe miñ yillik uzun (5) zamanlar mabeynide, özlüksiz halda tecribe almaşturup, bir-birige tesir körsitip, bir-birini ilgiri (6) sürüp, Şincian rayoni ve vetinimiz tarihiniñ terekkiyatiga ortak töhpe koşkan.

(7) Şincian rayoniniñ memlikitimizniñ başka kisimliri bilen bolgan siyasiy, iktisadiy ve medini (8) alakiliri eñ kam digendimu ikki miñ yildin köprek tarihka ige. Miladidin burunla dölitimizniñ (9) Hen sulalisi Balkaş köliniñ şerki hem cenubidiki keñ rayonlarda memuri organlarni tesis kilgan. (10) 8-esirde dölitimizniñ Tan sulalisi devridiki meşhur şairi Li Bey Balkaş köliniñ cenubidiki Suyap (11) deryasi buyiga caylaşkan Suyapta tuğulgan. Balkaş köliniñ şerkiy hem cenubiy rayonliridiki (12) Cuñgarlar dölitimiz Uyrat Moñgulliriniñ köçmen kebilisi idi. Çin sulalisiniñ Cuñgar kebilisi (13)sini tincitkanligi dölitimizniñ içki mesilisi.

(14) Memlikitimizniñ feodallik cemiyitide, bezide bu milletin hökümr-anliri hakimiyet kursa, bezide (15) u milletin hökümr-anliri hakimiyet kurgan. Bundaq ehval dunyadiki başka köp milletlik memli-(16)ketlerdimu daim uçrap turidu. Meyli qaşsibir tarihiy devrde bolsun, Şincian baştin-aħir uluq (17) vetinimizniñ ayrilmas terkiyiy kısmi bolup kelgen.

(18) Sovet şiujenjuyi sotsiyal cahangirliri yaman nivet bilen, peket Henzularniñ tarihila (19) Jonguo tarihi hêsapliniñ u dewalidu, hem Jonguoniñ gerbiy çigrisi Gensu bilen Siçuen ölkisi-(20)din eşip ketmigen dep kapşiydu. Bu tamamen tarihni burmilap, uni özliriniñ çetke qarita këneymi-(21)çilik kilis siyasetini yolga koyuş üçün hizmet kıldurğanlik.

Uygurca Metnin Çevirisi:

ÖNSÖZ

(1) “Çin, birçok ulustan oluşan, son derece çok nüfusa sahip bir ülke.” Çin (2) uluslarının tarihini, Çin(deki) bütün uluslar(ın) halkı ortak (olarak) yaratmış(tır). Sinkiang bölgesi, tarihten bu yana (3) ülkemizdeki birçok kardeş uluslar(ın) bir araya gelip yerleştikleri (bir) bölge(dir). Bu kardeş uluslar (4) uzun zamanlar işte bu güzel (ve) geniş yerde çalışıp-yaşaya gelmişler(dir). Onlar binlerce yıllık uzun (5) zamanlar içerisinde, ortak bir şekilde tecrübe alış-verişinde bulunup, birbirlerini etkileyip, birbirlerini ileri (6) götürüp, Sinkiang bölgesi bölgesi ve vatanımız tarihinin ilerlemesine ortak katkıda bulunmuşlar(dır).

(7) Sinkiang bölgesinin ülkemizin başka kısımları ile olan siyasi, iktisadi ve kültürel (8) ilişkileri en az iki bin yıldan daha çok (bir) tarihe sahip(tır). Milâttan önce devletimizin (9) Han sülalesi Balkaş gölünün doğusu ile güneyindeki geniş bölgelerde yönetim organları kurmuş(tur). (10) 8’inci yüzyılda devletimizin Tang sülalesi dönemindeki ünlü şairi Li Bey, Balkaş gölünün güneyindeki Suyap (11) ırmağı kıyısında kurulmuş Suyap’ a doğmuş(tur). Balkaş gölünün doğu ve güney bölgelerindeki (12) Cungar’lar devletimiz Oyrat Moğollarının göçebe kabilesi idi. Çing sülalesinin Cungar kabile(13)sini zararsız hale getirmiş olması devletimizin iç sorunu-(dur).

(14) Ülkemizin feodal toplumunda bazan şu ulusun yöneticileri, bazan da (15) bu ulusun yöneticileri egemenlik kurmuşlar(dır). Böyle durumlar(a) dünyadaki başka çok uluslu ülke(16)lerde de her zaman rastlanır. Hangi tarihî dönemde olursa olsun, Sinkiang baştan sona büyük (17) vatanımızın ayrılmaz bir parçası olagelmiş(tir).

(18) Sovyet(ler) Birliği sosyal emperyalistleri kötü niyet ile, Çin tarihi sadece Hanzu (Çin) tarihinden (19) ibarettir diyebiliyor ve Çin’in batı sınırı Kansu ile Siçuen ülkesin(20)den öteye gitmez diye geveliyorlar. Bu, tarihi tamamen saptırıp, onu kendilerinin dışı (doğru) harita genişlet(21)me siyasetlerini uygulamaya koyma amacına yönelik (bir) çabadan ibarettir.

QJ. Tolmajski.

TATAR BURZUA
TLE-BZDEN TEL TYGEL

QAZAN

TATIZDAT

1931

— 27 —

II

TLCƏLƏREBƏZ NƏRSƏNƏ AŇNAMBJLAR.

Başlıq Qalimcan İbrahimofdan. Ul bit tarihçə da, tice da. Ul tarihçə bularaq ələgə qəder Qəjym Nasəjrilar dayren həm erce rivolytsiə jlların şaqıtj tikişrdə. Tice bularaq ul tatar tlenen gramatikasə östndə eşəy blən ərge, anəñ tarixi yese turnda yzeneñ uyların əjtə kildə. Qalimcan İbrahimof məs'ələne nicek qujdə soñ.

Ul tatar burzuasına «Tatarlar arasında rivolytsiə xərəkətlərə» digən kitabında bik ozaq tuqtağan. Tatar burzuasə başlap jərye blən tezgen «ittifaqi möslimin» partiyəsənə, anəñ eşlərenə analiz yasəğan. Ləkin anəñ məs'ələgə jaqın kilyendə də, bilgələy biryendə də, analiz yasauında da tatar burzua xərəkətenen terek-tatarçılıq (panturkizm) blən baqlı bulub, anəñ töp xərəkəte şunı ecənə alqan ikən turnda ber syz də juq həm şuşə dərəs qarışnı ytkəry də kyrnmı. Tatar burzuasə cütəkcelegə blən «ittifaqi möslimin» partiyə tezdə. Anəñ yzene kyre eşləre də bar. Bu partiyə həm anəñ eşləre tatar burzuasın terek-tatarçılıq bulubnı, bik əsəq faktlar bulıp toralar. Ləkin Qalimcan İbrahimof anı kyre almıj.

Tatar burzua xərəkəten dərəs arınamau arqasında ul, olsoñta, tige də—tatar burzua ədəbi tlenə də bətnəñ jalqış əjə birə. Məsələn, 1922 nec jldə başlaqan «Qəjym Nasəjri məcmuqəsə» digən cıbıtqta ul tatar tlenen yeseñə qarata əolaj jəza:

«Tormışnıñ tamır tıyey, dərəs sizy arqasında baba (Qəjym Nasəjri turnda syz bəra) jaña ədəbi tatar tlenə

Tatar Burjuva Dili Bizim Dil(imiz) Değil(dir)

T(İ)LCİLERİBİZ NERSENİ AŇNAMIYLAR.

Başlıq Qalimcan İbrahimofdan. Ul bit tarihçi da, t(i)lçi de. Ul tarihçi bularaq əliğə qeder Keyüm Nasıyrilar dewrın hem b(i)r(i)nçi rivolytsiye y(ı)lların şaqıtıy tikiş(i)rdi. T(i)lçi bularaq ul tatar t(i)linin gramatikası öst(i)nde işlew b(i)len b(i)rge, anıñ tarihi üsüş(i) tur(ı)nda ününin uyların eyte kildi. Qalimcan İbrahimof məs'ələni niçik quydı soñ.

Ul tatar burjuasına «Tatarlar aras(ı)nda rivolytsiye hərəketləri» digən kitab(ı)nda bik ozaq tuqtağan. Tatar burjuvası başlap yürüwi b(i)len töz(i)lgen «ittifaq-i möslimin» partiyəsine anıñ işlərinə analiz yasəğan. Ləkin anıñ məs'ələgə yaqın kilüwündə de, bilgilew birüwündə de, analiz yasawında da tatar burjuva hərəketinin terek-tatarçılıq (panturkizm) b(i)len baqlı buluwi, anıñ töp hərəketi şunu içine alğan ikən tur(ı)nda bir süz de yuk hem şuşə dörüş qarışnı ütkerüw de kür(i)nmı. Tatar burjuvası cütəkçiliği b(i)len «ittifaq-i möslimin» partiyəsi töz(i)ldi. Anıñ üzine küre işləri de bar. Bu partiye hem

anın işleri tatar burjuvasının törük-tatarçı buluwının bik açık faktları bulup toralar. Lakin Ğalimcan İbrahimof anı küre almıy.

Tatar burjuva hareketin döris aynamaw arkas(ı)nda ul, elbette, t(i)lge de - tatar burjuva edebi t(i)lline de böt(i)nney yalğış beye bire. Meselen, 1922'nçi y(ı)lda bas(ı)lgan "Ķeyüm Nasıyri mecmuğesi" digen ciyint(ı)қта ul tatar t(i)lliniñ üsişine qarata bolay yaza:

"Torm(ı)şnuñ tamur tibüwin döris sizüw arkas(ı)nda baba (Ķeyüm Nasıyri tur(ı)nda süz bara) yaña edebi tatar t(i)liniñ"

DİLCİLERİMİZ NEYİ ANLAMİYORLAR?

Başlıyalım Galimcan (Alimcan) İbrahimof'tan. O hem tarihçi hem de dilci. O (bir) tarihçi olarak, şimdiye kadar, Kayyum Nasırî'ler devrini ve Birinci Devrim yıllarını çok iyi araştırdı. Dilci olarak (da) o Tatar dilinin grameri üzerinde çalışmakla beraber, onun tarihî gelişmesi hakkında kendi fikirlerini söyleye geldi. Galimcan İbrahimof (bakın) meseleyi nasıl (ortaya) koydu sonra.

O Tatar burjuvazisi üzerinde "Tatarlar arasında devrim hareketleri" adlı kitabında uzun uzadıya durmuştur. Tatar burjuvazisi(nin) ortaya çıkması ile kurulan "İttifak-ı Müslimîn" partisi (ve) onun faaliyetleri üzerinde analiz(ler) yaptı. Fakat onun meseleye yaklaşımında da, değerlendirişinde de, analizlerinde de Tatar burjuva hareketinin Türkçülük-Tatarcılık (Pantürkizm) ile bağlı olduğu, onun asıl hareketi(nin) işte bunu içine almış olduğu hakkında bir kelime bile bulunmadığı gibi bu doğru görüşe değinme de göze çarpmıyor. Tatar burjuvazisinin rehberliği ile "İttifak-ı Müslimîn" partisi kuruldu. Onun kendine göre (birtakım) işleri de var. Bu parti ve onun faaliyetleri Tatar burjuvazisinin Türkçü-Tatarcı oluşunun çok açık kanıtları olarak ortadadır. Fakat Galimcan (Alimcan) İbrahimof bunu göremiyor.

Tatar burjuva hareketini doğru (olarak) anlamadığı için o, elbette, dile de - Tatar burjuva edebî diline de büs-bütün yanlış değer veriyor. Örneğin, 1922 yılında basılan "Kayyum Nasırî Mecmuası" adlı derlemeler kitabında o Tatar dilinin gelişmesi konusunda şöyle yazıyor:

"Hayatın nabız atışını doğru (olarak) sezişi nedeniyle dede (Kayyum Nasırî'den söz ediliyor) yeni edebî Tatar dilini..."

Bizans tarihlerinin Türklerle ilgili bölümlerinde ve Batı Hun birliğine dahil Bulgar Türklerinden kalma dil yadigârlarında da Grek harfleri ile yazılmış Türkçe kişi adları, ünvanlar ve belirli bazı kelimeler (12 hayvanlı Türk takvimindeki hayvan adları ve sayılar gibi) vardır. Grek alfabesiyle yazılmış eski Tuna Bulgarları kitabelerinde (9. yüzyıl) zikrolunan *Omurtag*, *Tervel* vb. gibi Türkçe hükümdar adları ile *Bayan*, *Boyla*, *Bagatur* vb. gibi Türkçe ünvanlar bunlar arasındadır. Tuna Bulgarlarından kalma 9. yüzyıl dil yadigârları arasına ünlü Nagy-Szent-Miklós hazinesindeki taslardan biri üzerine yazılmış 9 kelimelik *Boyla Çaban* kitabesini de katabiliriz. Bizans ve eski Bulgar belgelerindeki Grek harfli Türkçe kelimeler ünlü Macar bilgini Gyula Moravcsik tarafından toplanmış ve yayımlanmıştır: *Byzantinoturcica*, II: *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Budapest 1943.

Osmanlıcanın veya Türkiye Türkçesinin Grek alfabesiyle yazılmış en eski örnekleri 16. yüzyıla aittir. Grek harfleri ile yazılmış en eski Osmanlıca (Türkçe) metin İstanbul patriği ünlü Gennadios Scholarios'un Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine hazırlanmış olduğu Hıristiyan İtikatnamesidir. Patrik Gennadios'un bu itikatnamenin Grekçe metnini 1455 veya 1456 yılı başlarında hazırladığı biliniyor. Bu itikatname Verroria (Karaferiye) kadısı Ahmed tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonra Arap harfli Türkçe itikatname çevirisi Grek harfleri ile de yazılmıştır. Grek harfli bu Türkçe itikatnameyi kimin nerede hazırladığı bilinmiyor. Ancak, Avrupa bilim çevreleri bu eserden hemen haberdar olmuş ve Martin Crusius bu metni Latin harfli yazıçevrimi ile birlikte 1584'te yayımlanmıştır: *Turcograeciae libri octo* (Basel 1584), II. Kitap, s. 107-119. Macar Türkologlarından Tibor Halasi Kun da Grek harfli bu Türkçe itikatnameyi dil bakımından incelemiş, Grekçe ve Latin yazıçevrimindeki hataları düzelterek eseri Macarcaya çevirmiştir (bkz. Tibor Halasi Kun, *Gennadios török hitvallasa*, KCsA I, Ek cilt, Budapeşte 1936, s. 139-247).

Yazıda Grek alfabesini en geniş ölçüde kullananlar, hiç şüphesiz, Ortodoks Hıristiyan inancına sahip Anadolu Karamanlılar olmuştur. Yunanca bilmeyen Karamanlılar dinî ve dindışı konulardaki kitaplarını Grek alfabesiyle yazmışlar ve yayımlanmışlardır. Grek harfli Karamanlı Türkçesi kitaplar 18.-ve 19. yüzyıldan kalmadır. Bunların içinde en eskisi, ilk baskısı 1718'de İstanbul'da (diğer baskıları: Amsterdam 1743, İstanbul 1803 ve 1883) yapılmış olan *Gülzar-i iman-i Mesihi* adlı din kitabıdır. 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar yani iki yüz yıl içinde İstanbul, Venedik, Atina, Viyana, Leipzig, Amsterdam, Bükreş gibi şehirlerde

basılmış Karamanlıca kitapların toplam sayısı 500'ü aşar. Karamanlıca eserlerin çoğu standart Türkçe ile değil, mahalli Karamanlı lehçesi ile yazılmıştır. Bu eserlerin dil özellikleri ünlü Macar Türkologu János Eckmann tarafından incelenmiştir: bkz. J. Eckmann, "Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar, I: Phonetica", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, VIII (1950), s. 165-200, "Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında", *Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar*, Ankara 1950, s. 27-31. Aynı müellifin Karamanlı edebiyatı hakkındaki araştırması için *Fundamenta II*'deki makalesine bakılabilir (*Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden 1965, s. 819-835.)

Anadolu Karamanlıları, bilindiği gibi, Kurtuluş Savaşı sonrası yapılan mübadelede Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Mübadele sırasında sayıları bir milyon civarında olan Karamanlıların yaşlıları Türkçe konuşup Türkçe yazmaktadırlar. Genç nesil ise, doğal olarak, Grekleşmiştir.

Bu yazımızda, Türkçeden başka dil bilmeyen Karamanlılarla, anadilleri Rumcanın yanı sıra Türkçe de bilen, fakat Arap alfabesini bilmedikleri için Osmanlıca metinleri okuyamayan Türkiyeli Rumlar için yayımlanmış Grek harfli Türkçe kitaplardan birinden, 1891'de İstanbul'da yayımlanmış *Düstür* (Düster) adlı eserin I. cildinden bir sayfalık bir örnek vereceğiz. İstanbul'da *Anatoli* (Anadolu) gazetesi matbaasında basılmış olan bu eseri kimin hazırladığı bilinmiyor. *Anatoli* gazetesi, *Gazeta-yı Anatoli* adı ile 1840'ta İstanbul'da E. Misaelides tarafından kurulmuş olup Türkiye'de yayımlanan Yunan harfli ilk Türkçe gazetedir.

Grek alfabesinde Türkçenin *c*, *ç*, *h*, *ı*, *j*, *ş*, *ö* ve *ü* seslerini gösterecek harfler bulunmadığından Grek harfli Türkçe metinlerde bu sesler için değişik harf çiftleri ve yazıçevrim işaretleri kullanılmıştır. Grek harfli Türkçe *Dustur*'da kullanılan yazıçevrim sistemi oldukça basittir: *dz = c*, *tz = ç*, noktalı *sigma = ş*, noktalı *pi = b*, *beta = v*, *gamma = ğ*, *y*, noktalı *omikron = ö*, *eta = i*, *ı*, *ou = u* ve *ü*.

Grek harfli metindeki eksikliklerin ikisi parantez içinde gösterilmiştir. *Huriye* (hürriye), *tekaful* (tekeffül) gibi diğer eksik veya hatalı yazılışlar, kolayca anlaşılabilirliği için, ayrıca işaret edilmedi.

KANONI ESASI

Memaliki Devleti

Osmaniye

1. Madde. Devleti Osmaniye memalik ve kıtaatı hazıreyi ve eyalati muntazeyi muhtevi, ve yekvucud olmagile, hiç bir sebep ile tefrik kabul itmez.

2. Madde. Devleti Osmaniyenin paytahtı İstanbul şehерidir, ve şeheri mezkurin sair biladi Osmaniyeden ayrı olarak, bir gona imtiyaz ve maafiyeti yoktur.

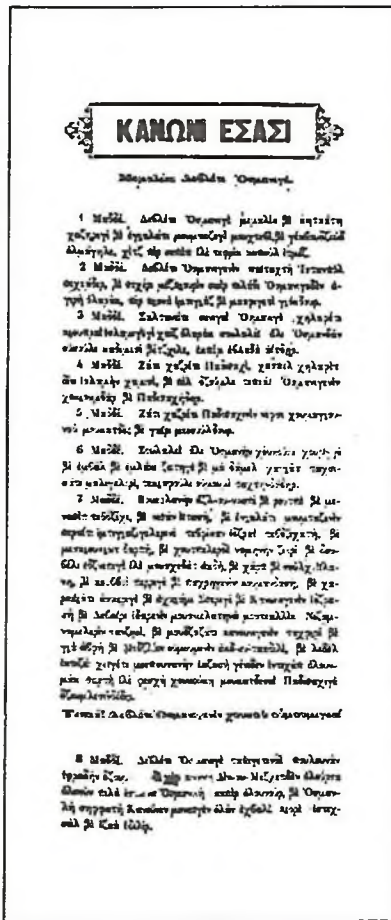
3. Madde. Saltanati seniyei Osmaniye hilafeti: kübrai islamiyeyi haiz olarak sulalei ali Osmandan usuli kadimesi veçhile, ekberi evlada aittir.

4. Madde. Zati hazreti Padişahı, hasbel hilafet dini islamin hamisi, ve bil cümle tebeai Osmaniyenin hükümdar ve Padişahıdır.

5. Madde. Zati hazreti Padişahinin nefsi humayunu mukatdes ve gayri mehsuldur.

6. Madde. Sulalei ali Osmanın hukuki huriyye ve emval ve emlaki zatiye ve madamel hayat tahsisati maliyeleri, tekafuli umumi tahtındadır.

7. Madde. Vukelamn azl-unasbi ve rutbe ve menesip tevcihi, ve nişan iytası, ve eyalati mumtazenin şeraiti imtiyaziyelerine tevfikan icrai tevcihatı, ve meskukat darbı, ve hutbelerde namının zikri ve duvelî ecne-

nebiye ile muahedat akdi, ve harb ve sulh iylanı, ve kuvvei berriye ve bahriyenin kumandası, ve harakati askeriye ve ahkami Şeriye ve Kanoniyenin icrası ve Devairi idarenin muamelatına muteallik Nizamnamelerin tanzimi, ve mucazati kanuniyenin tahfifi ve ya avfi ve Meclisi umuminin akd-u-taadili, ve ledel iktiza heyyeti mecbusanın cazası yeniden intihab olunmak şartı ile feshi hukuki mukatdesei Padişahiye cümlesinde (n)dir.

A	α	alfa	a
B	β	beta	b
Γ	γ	gamma	g
Δ	δ	delta	d
E	ε	epsilon	ē
Z	ζ	zeta	z
H	η	eta	e
Θ	θ	theta	th
I	ι	iota	i
K	κ	kappa	k
Λ	λ	lambda	l
M	μ	mu	m
N	ν	nu	n
Ξ	ξ	ksi	x
O	ο	omikron	o
Π	π	pi	p
P	ρ	ro	r
Σ	σ, ζ	sigma	s
T	τ	tau	t
Υ	υ	upsilon	u, y
Φ	φ	fi	f
X	χ	kh, çi	kh,ç
Ψ	ψ	psi	ps
Ω	ω	omega	ō

Tebaayı Devleti
Osmaniyeinin

huku(kı) umumiyesi

8. Madde. Devleti Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesinde her hangi Din-u-Mezhepden olursa olsun bîa istisna Osmanlı taabir olunur, ve Osmanlı sıfatı Kanunen muayyen olan ehvale göre istihsal ve izaa idilir.

Ermeni Alfabesiyle Türkçe

Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Ermeni alfabesidir. Türkçeyi Ermeni yazısıyla yazanlar Ukrayna-Polonya Ermenileri ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebası Ermeni asıllı vatandaşlarımızdır.

Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki Bagratid Ermeni devleti 11. yüzyıl ortalarında Selçuklu akınları ile yıkıldıktan sonra Ermenilerin büyükçe bir kısmı Gürcistan'a, Kilikya'ya ve Kırım'a göç etmişlerdi. Kırım'da, özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda birçok Ermeni kolonileri vardı. Ermeni kolonilerinin belli-başlı merkezleri Kefe, Salgat ve Sudak şehirleri idi. Bunlardan sonuncusu, Kıpçak devletinin başlıca ticaret merkezlerinden biriydi. Rusya'ya, Bizans'a ve Mısır'daki Memluk devletine gidip gelen ticari mallar buradan sevk olunuyor ve dağılıyordu.

13. yüzyılda tamamiyle bir Türk ülkesi haline gelen Kırım'da, göçmen Ermeniler Kıpçak Türkleri ile devamlı ve sıkı bir ilişki içinde idiler. Ermeniler, Kıpçak Türklerine her şeyden önce ticari ilişkilerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Belki de bu nedenle, göçmen Ermeniler, dinlerini, yazılarını ve birçok Ermenice terimleri muhafaza etmekle beraber, kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesini, Kumanca'yı benimsediler. Kırım Ermenilerinin bir kısmı, kral I. Leos'un davetini kabul ederek Batı Ukrayna'ya, Galiçya'ya, gelip yerleşmişlerdir. Daha sonra ("Polonya Ermenileri" adı ile anılacak olan Ermeniler işte bunlar ve bunların torunlarıdır.) Ukrayna Ermenilerinin merkezi, 1496'dan itibaren, Kamenets-Podolsk şehri idi.

Yukarıda da belirttiğim gibi, Ukrayna-Polonya Ermenileri kendi dillerini bırakmışlar, Türkçe konuşup, yazmaya başlamışlardı. Din adamları da böyle idi. O kadar ki 19. yüzyıl sonlarında, 1883'te, Kamenets'e giden Kuşneryan adlı bir Ermeni dönüşünde yazdığı gezi izlenimlerinde Kamenets-Podolsk Ermenilerini bu yüzden kınamış ve "Bunlar kendi ince ve nazik dillerini, yurtlarını talan eden ve yıkan Tatarların kaba dili ile değiştirmişlerdir" demekten kendini alamamıştır. Ancak, Kuşneryan'ın bu ifadesinden, onun, Kamenets-Podolsk Ermenilerinin Türkçesini Moğolların

dili ile karıştırdığı anlaşılıyor.

Anadilleri olan Ermeniceyi kendi arzuları ile bırakıp Kıpçak Türkçesi (Eski Tatarca) ile konuşup yazan bu Ermenilerden Ermeni yazısı ile fakat Türkçe pek çok yazma eser ve belge kalmıştır. Bunlardan bir kısmı, Ukrayna Devlet Arşivi'nde bulunan ve 1559-1664 yıllarına ait olan Kamenets-Podolsk cemaati belgeleri, 1944 yılındaki Alman çekilmesi sırasında yanıp kül olmuşsa da bugün Viyana'da Mehitarist Kitaplığında, Viyana Millî Kütüphanesi'nde, Venedik Mehitarist Kitaplığında, Paris'te Millî Kütüphane'de, Breslav, Lvov ve Krakov şehirlerinde daha birçok yazma bulunmaktadır. Bu yazmaların çoğu, dinî eserler, vaaz ve dualar, Ermeni Cemaati mahkeme kararları, evlilik kayıtları ve noter senetleri gibi eser ve belgelerle tarih ve vekayinamelerdir. Ermeni Kıpçakçası dil yadigârları arasında bir Kıpçak Türkçesi grameri ile Ermenice-Kıpçakça-Fransızca bir sözlük de bulunmaktadır.

Ermeni Kıpçakçası dil yadigârları Batılı Türkologların dikkatini çekmiş ve Jean Deny, Tadeusz Kowalski, Omeljan Pritsak, Edward Tryjarski ve Schütz gibi birçok Türkolog Ermeni Kıpçakçası üzerine önemli araştırmalar yayımlamışlardır. Bunlardan Tryjarski birçok yazma ve belge yayımlamış olduğu gibi Ermeni Kıpçakçasının mükemmel bir sözlüğünü de hazırlamıştır: *Dictionnaire Armeno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises*, I-IV, Warszawa 1968-1970. Son zamanlarda araştırma ve çalışmalarını Ermeni Kıpçakçası üzerinde yoğunlaştıran Türkologlardan biri de E. Schütz'tür.

Bu yazımızda, 1968'de Schütz tarafından yayımlanan çok önemli Ermeni Kıpçakçası bir vekayinameden, ünlü "Kamenets Vekayinamesi"nden bir örnek sunacağız. "Kamenets Vekayinamesi" Kamenets-Podolsk'ta meydana gelen olayları 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar günü gününe kaydeden bir vekayinamedir ve Kamenets papaz ailesinin dededen toruna ortaklaşa vücuda getirdikleri bir eserdir. Vekayiname aslında 15/25 Ekim 1560 tarihinden başlamakta ise de müellif kronolojik sırayı bozarak arada 1430'ların olaylarından da söz eder. Kamenets Vekayinamesi'nin iki yazma nüshası vardır: 1- Paris, 2- Venedik. Paris nüshası (Bibliothèque Nationale, Ermeni Yazmaları, No: 194) eksik olup Jean Deny tarafından yayımlanmıştır: *L'arménocoman et les "Ephémérides" de Kamieniec* (1604-1613), Wiesbaden 1957. Eserin Schütz tarafından yayımlanan Venedik nüshası (Mehitarist Kitaplığı, No: 1700) ise tamdır. Kamenets Vekayinamesinin 1430-1610 yıllarını kapsayan kısmı Ermenice, 1611-1624

yıllarını içine alan kısım Kıpçak Türkçesi, 1648-1652 yılları olaylarından söz eden kısmı ise yine Ermenicedir. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış kısım yazmanın 74-160 sayfaları arasında olup 86 sayfa hacminindedir. Kamenets Vekayinamesi'nin Türkçe kısmının müellifi Kamenets papaz ailesinden Aksent (Auxent) Der Krikoroğlu'dur. Bu şahıs, 1613'te Türkiye'ye gelen Adam Gorski elçilik heyetine mütercim olarak katılmıştır; 1620-1621 Türk-Leh savaşlarının (Çuçora ve Hotin) da görgü tanığıdır.

Ermeni Kıpçakçasından başka bir de Ermeni Türkçesi ve onunla meydana getirilmiş bir edebiyat vardır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, Kafkasya ve İran'da yaşayan Ermeni şair ve edebiyatçıları kendi yazıları ile fakat Türkçe ve Azerî lehçesinde eserler vermişlerdir. Ermeni yazısı ile Türkçe eserler şöyle tasnif edilebilir: 1- Ermeni âşıklarının (Ermeni söyleyişi ile *aşug*) eserleri, 2- Yazılı edebiyat ürünleri, 3- Çeviriler, 4- Gazete ve dergiler, 5- Mezar kitabeleri.

Ermeni *aşug*'ları İran, Türkiye ve Gürcistan olmak üzere üç ayrı ekole mensupturlar. İran ekolüne mensup olanlar Ermenice, Farsça ve Azerî Türkçesi ile, Gürcü ve Kafkas ekolüne mensup olanlar Ermenice, Gürcüce ve Azerî Türkçesi ile, Türk ekolüne mensup olanlar da Türkçe söylemişlerdir.

Bazı Ermeni yazar ve şairleri de manzum ve mensur yazılı edebiyat ürünleri bırakmışlardır. Bunlar içinde en önemlisi 17. yüzyılda İstanbul'da yaşamış olan ünlü Eremiya Çelebi Kömürçiyandır (1648-1704). Ermeni edebiyatında 17. yüzyılın en büyük siması sayılan Kömürçiyan Ermenice ve Türkçe pek çok eserin müellifidir. Kömürçiyan tarih, coğrafya ve takvimler konusunda eserler vermiş, Ermeniceye ve Türkçeye çeviriler yapmıştır. Ermenice yazdığı *İstanbul Tarihi* ile *Yangınlar Tarihi* Türkçeye de çevrilmiş ve yayımlanmıştır (birincisi H. D. Andreasyan tarafından 1952'de).

Kömürçiyan'ın *Hikâye-i Paris ve Vena* (manzum), *Kitap Hikâye-i Cihangir İskender Zülkarneyn* (manzum), *Ermeni Tarihi*, *Ahd-i Cedid* gibi Türkçe çeviri eserlerinden başka orijinal Türkçe telif eserleri de vardır. Bunlar arasında en önemlisi 1000 kûsur mısradan oluşan *Yahudi Gelini* adlı manzum aşk hikâyesidir. Dörtlüklerle yazılmış olan bu eser 21 bölüme ayrılmıştır. Her bölümün başında Ermenice kısa bir özet vardır.

Biri tam biri eksik iki yazma nüshası olan bu manzum eserin New York nüshası (New York Public Library, Spencer Collection, Armenian Manuscripts No: 5) Kaliforniya Üniversitesi profesörlerinden Avedis Sanjian ile Viyana Üniversitesi profesörlerinden ünlü Türkolog Andreas Tietze tarafından yayımlanmıştır: *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish*

Poem "The Jewish Bride", edited by Avedis K. Sanjian and Andreas Tietze, Akadémiiai Kiadó, Budapest 1981. Kitap Kömürçiyân'ın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgiler veren bir girişten sonra, "Yahudi Gelini'nin yazıçevrimi ile metnini ve İngilizce çevirisini, gramer ve sözlüğünü ihtiva etmektedir. Bu kitaptan aldığımız bir parçayı, fotokopisi ve yazıçevrimi ile birlikte okuyucularımıza sunuyoruz.

Ol Mrkadanın çeşmi u nazari s. 25
Mudam Dimo yüzünde kalmışidi
Akli u hiyali sözünde idi
Ol dediklerına ah ire mi ya¹

Didi gerçek mi bu senin sözlern
Olacak mi bu cennet haberlern
Ya olmuş mi bu cemuela² mekamm
Duşmi hiyalmi ki gyoz gyore mi ya

Sen bu sözlerini bir bir didikte
Cigercıgım olubdır pare pare
Katre katre damlar kan yüregimde
Bu kutsuz baş ola ki ire mi ya³

Çeşmım yaşı kan olub sil revan⁴
(Bu dünya heram u nimetile nan s. 26
Cismile canımı iderem kurban
Ol dini Masihe ruh ire mi ya)⁵

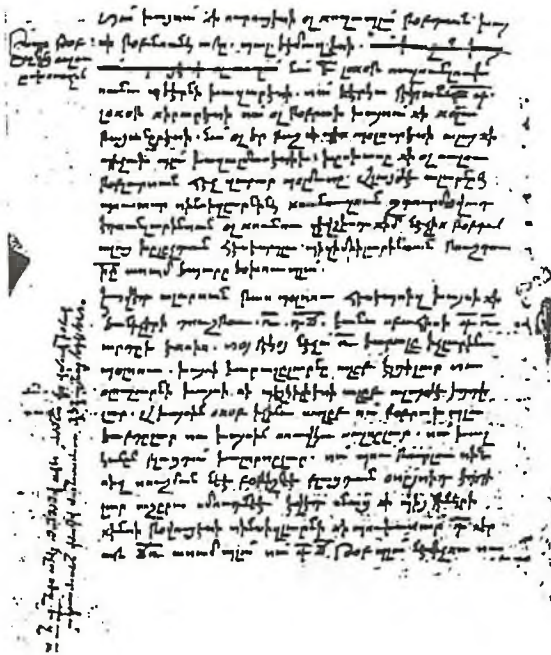
¹ Şair bu mısradaki kelime oyunu yapıyor. Kendi adı *Eremiya* ile Türkçe *ire mi ya* (ere mi ya) arasında tevriye vardır.

² Bu kelime bir müstensih yanlışı olmalıdır. Tietze bunun *cennet-i âlâ*'dan bozma olabileceğini düşünüyor. Ancak, böyle de olsa bu mısradaki vezin bozuktur (bir hece fazla). Fotokopide kelimenin ilk hecesi karalanmışa benziyor. İlk hece sayılmazsa geriye *muella* kalır ki bu da *muallâ*'dan bozma olabilir.

³ Tévriye

⁴ Vezin bozuk (bir hece eksik). *Sil-i revan* (seyl-i revan) olursa vezin de ifade de düzelir.

⁵ Araştırmacı Turgut Kut, 26-30 Eylül 1983'te toplanan V. Millî Türkoloji Kongresi'ne "Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar" konusunda bir bildiri sunmuş ve sonradan bu bildirinin iki bölümünü ayrı makaleler halinde yayımlamıştır: "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları", *Türk Folkloru*, Sayı 53 (Aralık 1983), s. 5-6; "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları", *Halk Kültürü*, Sayı 1 (1984), s. 69-79.

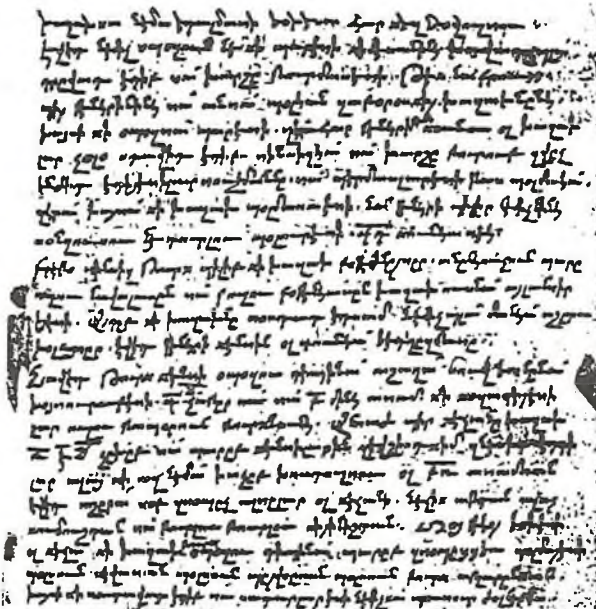
YAZI ÇEVİRİMİ VE ÇEVİRİSİ s. 142

- 1- Da hayda ki uruy-edi ol kula-bla toptan haysi
- 2- topnung atı bal-yemaz edi (iptal edilmiş: da haçan hay-
- Turk top-
- larının ulu-
- luhu uçun
- 3- da uruy-edi ol kula) na 5 lokot uzunluh-
- 4- una yerni xazar-edi da yerga teran 2-3
- 5- lokot kirar-edi na ol yer taş kibik bolur-edi alay ki
- 6- biçah bla hazalmas-edih hışhası ki ol ulu
- 7- toplardan heç zarar bolmadı alayce alarning
- 8- budur dinsizlarning k'unuzun şturmovat
- 9- etkanlarından ol kunu zevşistikim neçik toptan
- 10- alay huliçtan hesab-bla bizinkilarından uştu
- 11- 28 adam barı yohu bla.
- 12- evet alardan tas boldu hesebsiz haysi ki
- 13- yaniçeri tuştu 1400 yana spahisi 3000
- 14- artuh eksik (sayfa kenarında: Doytegoy multanlını surdular ilgari
ştrumga yayov haysi ki aşıra bek hırdı neça kyez 5-6000) doytegoy
neça 1000 yaralı içlarına
- 15- boldu. haysi yaralıları alıp elt(t)ılar da
- 16- olularni haysi ki belgili-edi alıp alayce etti-
- 17- lar a haysin okop içına salıp da toprah bla
- 18- yaptılar da haysin suvga sakdılar da hal-
- 19- ganın platsta haldırdılar da bu turlu din-
- 20- siz duşman nye potişnye platstan odydit etti-
- 21- lar aşıra smutnye evet snats ki biy tengri
- 22- kendi tovuy-edi dinsizlarni ki bu-hadar 4 ker-
- 23- at 100.000 adam bla da 300 top bla nemiçka da

Türk toplarının
büyüklüğü hakkında

(1) Ve o toptan (bir) gülle attıkları zaman -ki o topun adı "balyemez" idi- (iptal edilmiş: ve o gülle ne zaman nereye düşse) yeri 5 kulaç uzunluğunda kazıyordu ve yere 2-3 kulaç derinlemesine giriyordu ve o yer taş gibi oluyordu, öyle ki (6) kılıçla (bile) kazamıyorduk. Kısacası, o büyük toplardan (bize) hiç zarar olmadı. Böylece, onların (8) yani dinsizlerin bütün gün (harf. gündüzün) yaptıkları hücumlardan, gerek top atışından gerekse kılıçla (ölenleri) hesaba katmak suretiyle, o günü bizimkilerden topu-topu (*harf. varı-yoğu*) 28 kişi öldü (*harf. düştü*).

(12) Fakat onlardan hesapsız (sayıda adam) telef oldu, öyle ki 1400 yeniçeri, sipahileri(nden) de aşağı yukarı (*harf. az veya çok*) 3000 (kişi) öldü. (Sayfa kenarında: bundan başka, Moldavyalıları yaya olarak hücum etmeleri için ileri sürmüşlerdi ki bunlar da pek çok, birkaç kere 5-6000, zayıat verdiler). Bundan başka, içlerinden 1000'lerce (kişi de) yaralandı. (15) Yaralıları alıp götürdüler ve (16) bilinen ölüleri de aynı şekilde alıp götürdüler. (17) (Ölülerin) bazısını hendek içine koyup (üstlerini) toprakla (18) örttüler ve bazısını da nehre attılar; kalanları da savaş alanında bıraktılar. Ve böylece dinsiz düşman(lar) savaş alanından (pek de) neşeli ayrıldılar (*harf. gayrimemnun* olarak ayrıldılar), canları ziyadesiyle sikkın olarak ayrıldılar. Gerçekten, (bu) dinsizleri yenilgiye uğratan Rabb(imiz) Tanrı'nın kendisiydi (sanki), öyle ki (bunlar) 4 kere 100.000 kişi ve 300 topla (bile) ne Lehlilere ne de

YAZI ÇEVİRİMİ VE ÇEVİRİSİ s. 143

- 1- *hazahka nema etalmadi yoh-esa har kyez t'ovuldu*
- 2- *evet nemiç obozu ne ki bar-edi kim-esaning huvati-bla*
- 3- *trivat etip de harşı turmas-edi tek naprud*
- 4- *biy tengrining da anda bolgan zaporoskiy hazahung*
- 5- *haysi ki obozda bar-edi zera har tengrining kunu ol hazah-*
- 6- *lar çolo stavit etip harşı turup zvits-*
- 7- *eñçit etiy-edilar duşmannı da bermaslar-edi tas bolmaga*
- 8- *zera hayda ki hazah bolmasa-edi na tengri bilir nemiçning*
- 9- *songusu ne turlu bolur-edi 3-4 k'unga deg*
- 10- *preto dinsiz turk bilip ki hazah potejniydir aning-uçun barı*
- 11- *ulu navalasın da potengasın hazah usna aylandı-*
- 12- *iy-edi aytip ki hazahnu dostat etsam nemiç-bla manga aşıra* ⁴
- 13- *holaydır evet tengri kendin ol kunga yetğızmadı.*

(1) Kazaklara hiçbir şey yapamadılar, tersine, her kere(sinde) yenilgiye uğradılar. Leh ordusu, bu haliyle, (düşmana) karşı koyamaz ve tutunamazdı. Ancak ve ancak, Rabb(imiz) Tanrının ve karargâhtaki Zaporozie Kazaklarının gücü ile (bunu yapabildiler). Çünkü, bu Kazaklar her Allah'ın günü düşmanla karşılaşılıyor, onları savaşa zorluyor ve yenilgiye uğratiyorlardı ve böylece (düşmanın Lehlileri) yok etmesine imkân vermiyorlardı; (8) çünkü, eğer Kazaklar olmasaydı, 3-4 gün içinde Lehlilerin sonu ne olurdu, Tanrı bilir. (10) Dinsiz Türkler, Kazakların kuvvetli olduğunu bildiklerinden, ordularının büyük bir kısmını ve muazzam güçlerini Kazakların üzerine çevirmişlerdi. Diyordular ki "Eğer Kazaklarla başa çıkarsak, Lehlileri kolayca hallederiz". Fakat Tanrı kendilerine o günü göstermedi (*harf.* kendilerini o güne erdirmedi).

BIBLIOTHECA ORIENTALIS HUNGARICA

XI.

E. SCHÜTZ

AN ARMENO-KIPCHAK CHRONICLE
ON THE
POLISH-TURKISH WARS IN 1620-1621

Son zamanlarda araştırma ve çalışmalarını Ermeni Kıpçakçası üzerinde yoğunlaştıran Türkolog E. Schütz tarafından 1968 yılında Budapeşte'de yayınlanan ve içinden birbuçuk sayfalık bir örnek sunduğumuz, 1620-21'deki *Leh-Türk Savaşları Üzerine Ermeni Kıpçakçası ile bir Vekayiname'nin* takdim sayfası.

Tanzimat döneminden başlayarak İstanbul'da Ermeni yazısı ile Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlardan başlıcaları *Ahabir-i Konstantiniyye* (1855), *Ararad* (1869-1871), *Ceride-i Havadis* (1840), *Manzume-i Efkâr* (1866-1896), *Mecmua-i Havadis* (1852-1869), *Okkabaz* (1908), *Ruzname-i Muasır* (1876), *Takvim-i Vekayi* (1840-1841; aynı addaki resmî gazetenin Ermeni harfleriyle Türkçe edisyonu), *Terciman-i Efkâr* (1878-1884), *Zohal* (1855-1857), vb.

Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlar bugün de devam etmektedir.

Ermeni alfabesi, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmelerinden aşağı-yukarı iki yüzyıl sonra 5. yüzyıl başlarında piskopos Mesrop (Maştotz) tarafından icadedilmiştir. Mesrop model olarak Grek alfabesini almış, fakat buna Pehlevî alfabesinden de birçok harf katmıştır. Mesrop ayrıca harflerin adlarını ve sırasını da değiştirmiştir.

Ermeni alfabesi 38 harften oluşur ve Grek alfabesi gibi soldan sağa yazılır. Küçük harflerin normal, Şegaker (1860'tan beri) ve Nodr olmak üzere üç farklı türü vardır.

BÜYÜK HARF	KÜÇÜK HARF			Harfin adı	Yazı çevrimi
	Normal	Şegaker (1860'tan beri)	Nodr		
Ա	ա	ա	ա	ip	a
Բ	բ	բ	բ	pen	p
Գ	գ	գ	գ	kim	k
Դ	դ	դ	դ	ta	t
Ե	ե	ե	ե	yeth	y,(e)
Զ	զ	զ	զ	za	z
Է	է	է	է	e	e
Ը	ը	ը	ը	it	i
Թ	թ	թ	թ	to	t
Ճ	ճ	ճ	ճ	je	j
Ի	ի	ի	ի	ene	i
Լ	լ	լ	լ	lun	l
Խ	խ	խ	խ	khe	h (kh)
Ծ	ծ	ծ	ծ	dza	dz
Ծ	ճ	ճ	ճ	gen	g
Կ	կ	կ	կ	ho	h
Լ	լ	լ	լ	tza	ts
Ղ	ղ	ղ	ղ	ghod	(ğ)
Ճ	ճ	ճ	ճ	ce	c
Մ	մ	մ	մ	men	m
Յ	յ	յ	յ	he	h,y
Ն	ն	ն	ն	nu	n
Շ	շ	շ	շ	şa	ş
Ո	ո	ո	ո	vo	v,o
Չ	չ	չ	չ	tça	ç
Բ	բ	բ	բ	be	b
Ք	ք	ք	ք	çe	ç
Ր	ր	ր	ր	ra	r
Ս	ս	ս	ս	se	s
Վ	վ	վ	վ	vev	v
Տ	տ	տ	տ	dun	d
Ր	ր	ր	ր	re	r
Ց	ց	ց	ց	tso	ts
Ի	ի	ի	ի	hun	v
Փ	փ	փ	փ	pur	p
Գ	գ	գ	գ	ke	k
Օ	օ	օ	օ	o	o
Ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	fe	f

Osmanlıların Arap Alfabesinde Reform Girişimleri

Yüzyıllarca hiçbir değişiklik yapılmadan Türkçenin yazımında kullanılan Arap alfabesi Tanzimat döneminde matbaacılık ve gazeteciliğin gelişmeğe başlamasıyla, öğrenilmesi zor, okumayı güçleştiren, eğitimi zorlaştıran ve Türkçe için yetersiz bir yazı olarak görülmeğe başlar. Yazı dilini sadeleştirme düşünce ve girişimlerine paralel olarak imlâda ve yazıda birtakım düzeltmeler yapmak gereği ilk kez 1860'lı yıllarda Münif Efendi (sonradan Paşa) tarafından ileri sürülmüştür.⁴⁸ Münif Efendi başkanı olduğu *Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye*'de 1862 yılında verdiği bir konferansta Arap alfabesinin Türkçe kelimelerin yazımında yetersizliğine dikkati çekmiş ve meselâ *elif-vav-nun* ile yazılan kelimenin üç türlü (*on, un, ün*), *kef-vav-re-kef* harfleriyle yazılan kelimenin de altı türlü (*körük, kürek, kürk, gevrek, körün, görün*) okunabileceğine işaret etmiştir. Münif Efendi, ayrıca, Arap harflerinin birbirinden farklı birçok birleşik şekilleri olması nedeniyle *nesih* yazı ile bir kitap basmak için en 500 tür, *talik* içinse bunun iki üç misli harfe ihtiyaç olduğunu belirterek bunun matbaacılar için ne büyük bir külfet olduğunu vurgulamıştır.

Münif Efendi'nin bu sorunun çözümü için önerdiği iki yol vardır: 1. harflerin altına-üstüne harekeler ve yeni işaretler koymak, 2. kelimeleri harfleri bitişirmeden (yani, *hurûf-u munfasıla* ile!) yazmak. Münif Efendi, birinci yolun güçlüğüne işaretle ikincisini tercih ettiğini belirtir.

Münif Efendi'ninkine benzer bir reform önerisi Azerbaycan aydınlarından ünlü dramaturg Mirza Fethali Ahundzade tarafından yapılır. Ahundzade 1863'te İstanbul'a gelerek hazırlamış olduğu reform tasarısını Sadaret

48 Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK Yayınları: 182, Ankara, 1960, s. 153, 154. Ayrıca bakınız: Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmeleri Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri, 1862-1884", *Bellekten*, sayı 66 (1963).

- 1) *İşlah i hûruf cem'iyetince intihab v(e) tertîb buyurulan*
- 2) *yeni elifbayı bir çok hatavat i âtiyyeninî te'akübüne müjde-*
- 3) *resân bir hatve i terekki'ad iderim. Bu nümune i iştiğalinî*
- 4) *meziyyet v(e) mahiyyetini münekkehen tavşîf itmek için - teşkîl i*
- 5) *sühulet - tenkîl i cehalet - unvanları hatırıma geliyor.*

.....

- 6) *Bu günki tarz i tahrîrimizde, imlamızda, teşadüf oluna-*
- 7) *gelen şu'ubetlere mebni türkce okuyub yazmaktan mefturen*
- 8) *ferâget iden bir Fıransızın geçen gün bu yeni elifbayı*
- 9) *beş altı dekiğa zarfında tedkîk ile - inşaallah çabuk*
- 10) *öğreneceğim - ibaresini yazıvirmiş olduğunu tehattur*
- 11) *itdikce işlah i hûruf cem'iyetininî bu husuşda maşruf olan*
- 12) *hîmmetini tekdîr itmemek bence mümkin degildir. Tekdîr haddim*
- 13) *degilse tebrîk iderim efendim.*

'ABDÜ-EL-HAK HÂMİD

Ne var ki 19. yüzyıl sonlarında Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sâmî sözlüklerinde birkaç türlü okunan *vav* ve *kef* gibi harflere noktalar ve işaretler koyarak kelimelerin doğru okunmasını sağlamak istemişlerdir. Ş. Sâmî *Kamus-ı Türkî*'sinde *u* için *vav*, *o* için üstü dalgalı çizgili *vav*, *ü* için bir noktalı *vav*, *ö* için de iki noktalı *vav* kullanmıştır. Bunun gibi *k*'yi *kef*, *g*'yi iki çizgili *kef*, *sağır nun*'u da üç noktalı *kef* ile göstermiştir. *Türk* kelimesine gelince, Şemseddin Sâmî, yaygın kullanışa uyarak, bu kelimeyi *vav*'sız yazmış, sadece *te* harfinin üzerine hareke koymakla yetinmiştir!

Hurûf-u Munfasıla Uygulaması

Meşrutiyet döneminde alfabe reformu konusundaki tartışmalar özellikle Birinci Dünya Harbi arefesinde yeniden yoğunlaşmıştı. Ali Nusret, *Tanin* gazetesinde ard arda yayımlanan yazıları ile (*Hurûf-u munfasıla, Elifbâ meselesi, İşlah-ı hurûf meselesi* vb. gibi) imlâ harflerinin kullanımını arttırmak gerektiği görüşü ile *hurûf-u munfasıla* yönteminin yararlarını telkine çalışıyordu. Celâl Sahir de aynı fikirde idi. 1913 yılında İstanbul basınında epeyce taraftar bulan *hurûf-u munfasıla* önerisi, nihayet I. Dünya Harbi başlarında Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından da benimsenmiş ve böylece bu yöntemin uygulanma imkânı belirmişti. Enver Paşa, "Ordu elifbası" veya "Hatt-ı cedid" adı da verilen ve harflerin bitiştirilmeden ayrı ayrı yazılması esasına göre hazırlanan *hurûf-u munfasıla* alfabesinin kullanılmasını orduya emretmişti. Orduda bir süre uygulanan bu alfabeden, muhaberatı, dolayısıyla de işleri geciktirdiği yolundaki haklı şikâyetler üzerine (şikâyetçilerin başında da Miralay İsmet, yani İsmet Paşa vardı!) vazgeçilmiştir.

۱۲

۱۱

وارلیق

مجله ماهانه فرهنگی فارسی و ترکی
آبلیق تورکجه و فارسجا فرهنگی نشونه

بنشینی ایل سایی ۱۳۱۱: (آردیجیل سایی ۵۲ و ۵۸)
سال پنجم شماره ۱۳۱۱ (شماره مسلسل ۵۸ و ۵۲)

بهمن و اسفند ۱۳۶۲
(شماره امتیاز ۲۵۳۸)

این مجله بهیچ حزب و گروهی بستگی ندارد.

VARLIQ

Monthly
PERSIAN AND TURKISH JOURNAL
51 Year No 11,12 (Serial No 67,68
DEC, JAN 1984
Address: Vell-ABR Ave. Bidi Str. No. 17
Tehran, Iran
قیمت ۱۵۰۰ ریال

Tahran'da Farsça-Türkçe (Azeri Türkçesi) olarak ayda bir yayımlanan VARLIK dergisinin kapağı

Pekin'de yayımlanan Uygurca *Helk* dergisinin başlığı.

En üstte ünlüsü de yazılmış *HELK* (altında Latin harfleri ile aynı ad)

Altta: *Bu sannıñ muhim mezmuni*

Tibbi hizmetçiler yézilarğa bardı

Yézilarğa bap kiçik tiyatirlar

Amerika helki sözleşke başlıdı!

(Bu sayının önemli yazıları:

Sağlık işçileri köylere gitti

Köylere giden küçük tiyatrolar

Amerika halkı konuşmağa başladı!)

خۇلۇق

H Ə L K

1966 1

— بۇ سانسىڭ مۇھىم مەزمۇنى —

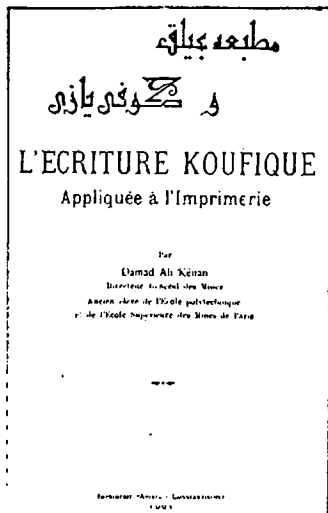
تېببىي خىزمەتچىلەر يېزىلارغا باردى

يېزىلارغا باب كىچىك تياترلار

ئامېرىكا خەلقى سۆزلەشكە باشلىدى!

Hurûf-u munfasıla girişimi ile Arap, daha doğrusu Osmanlı alfabe ve imlâsında yapılmak istenilen değişiklikler, en iyi şekilde, "İslahat-ı hurûf cem'iyeti" namına 1334'te (1915-1916) İstanbul'da yayımlanmış olan *Yeni Elifba* adlı kitapçıktan öğrenilebilir. Bundan öğrendiğimize göre, *Hurûf-u munfasıla* alfabesinde 10 tanesi ünlü (a, â, i, î, ı, ü, o, u, û, ö), 34 tanesi ünsüz harf, biri de harf-i tarif *el* olmak üzere toplam 45 işaret vardır. Arapça *şedde*'li kelimelerdeki ünsüz iki kere yazılmak suretiyle gösterilir. Örneğin *ha*, şeddeli *te* ve *ye* ile yazılan Arapça *hattâ* kelimesi yeni yöntemle *ha-a-t-t-a* tarzında 5 harfle yazılır. Bununla beraber, bu yeni imlâ tarzının her zaman telâffuzu yansıttığı söylenemez. *Hurûf-u munfasıla* çok kere klasik imlâyâ sadıktır. Örneğin, *demek* yerine *dimek*, *ederim* yerine *iderim*, *istiyorum* yerine *isteyorum* yazılıyordu.

Hurûf-u munfasıla kendi içinde tutarlı da değildi. Her sesi tek işaret ile gösterme ilkesi kelime başındaki ünlülerin yazımında bozuluyordu. Şöyle ki kelime içi ve sonunda tek işaretle gösterilen *a* ve *â* dışındaki ünlüler kelime başında kendilerinden önce getirilen bir hemzeli elif ile yazılmak zorunda idiler. Örneğin, *Emirgân* gibi bir kelime *elif-he-m-i-r-g-â-n* tarzında yazılacaktı. Arapça terkiplerdeki harf-i tarif de, eskiden olduğu gibi, yani *hurûf-u şemsiyye* ile olan ünsüz benzeşmeleri belirtilmeden, daima *elif* ve *lâm*'dan oluşan özel ligatürü ile gösterilecekti.

Yanda, Damad Ali Kenan'ın *Matbaacılık ve Kûfi Yazı* adlı kitabının kapağı...

Aİtta, Damad Ali Kenan Bey'in önerdiği kûfi yazı

EXEMPLES DE TRANSCRIPTION							
Voyelles	Mots français	Reversement et épellation	Transcription définitive	Voyelles	Mots français	Reversement et épellation	Transcription définitive
a.ı.İ	Arago	op 81 A	آ ر ا غ و	0.ق	Orphée	'ahq 10	ا و ر فه
é.ه	Chloé	é olhO	ق ل و نه	0.ق	Léon	no éJ	ل و ن
ë.:	Noël	lâ oN	ن و ئ ل	u.ؤ	univers	'roy in u	ا و ن ی و ر
E.ء	Edison	noz ib E	ا د ی س و ن	u.ؤ	Haïry	ç ü sH	ه ا ئ و ر ی
I.ی	Iran	ner I	ا ی ر ا ن	U.ء	Uléma	om éI U	ع ل م ا
İ.ی	Moïse	'aï oM	م و ی س ی	U.ء	Ustad	bst sU	ا س ت ا د
i.ی	Louis	'i uoJ	ل و ی	Eu.ؤ	Eugène	'nöp uE	ا و ژ ن
İ.ی	Naïlé	éI éN	ن ا ئ ل	eu.ؤ	nouveux	'nə nou	ن و و
I.ی	Islam	mal sI	ا س ل ا م	Ou.ؤ	Oural	'sə u0	ا و ر ا ل
				ou.ؤ	Racul	luo sR	ر ا ئ و ل

Hurûf-u munfasıla'nın eleştirilecek yanlarından biri de Arapça kelimeleri hoyratça denilebilecek tarzda vokâlize ederek tanınmaz şekillere soktuğu halde, Türkçede telâffuz edilmeyen 'ayn'dan vazgeçememiş olmasıdır. Örneğin, *ilim, âlem* vb. gibi kelimelerin başındaki 'ayn Türkçede hiç telâffuz edilmediği halde yeni yazıda da korunuyordu.

Hurûf-u munfasıla Arapça-Farsça kelimeleri vokalize ederek tanınmaz şekillere soktuğu, üç-dört ünsüz harfi ile yazılan kelimeleri böylece sekiz on harften oluşan uzun kelimeler haline getirdiği için klasik Osmanlı yazı ve imlâsına göre öğrenilmesi çok daha zor ve külfetli bir sistemdi. Üstelik tam anlamıyla fonetik bir yazı da değildi. Böylece, geç kalmış ve ölü doğmuş bir girişim olarak kaldı.

Doğu Türkistan'da Alfabe Reformu

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi'nde (Doğu Türkistan'da) yaşayan Uygurlar da yüzyıllardan beri kullandıkları Arap alfabesinde reform yapmışlar, bu alfabeği kendi lehçeleri için elverişli ve kolay öğrenilir bir duruma getirmişlerdir.

Tadil edilmiş Arap asıllı Uygur alfabesinde *sat, dat, tı, zı, zel* ve üç noktalı *se* (peltek *se*) harfleri ile *ha* harfi yoktur. *Ha* ile yazılan Arapça asıllı kelimelerdeki bu ses *he* ile yazılır. Geniz *n*'si Eski Osmanlıcada olduğu gibi, üç noktalı *kef* ile gösterilir. Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin imlâları bozularak bu kelimelerin bütün ünlüleri kendi özel harfleri ile yazılır. Bu sistemin *hurûf-u munfasıla* sisteminden ayrıldığı nokta harflerin ayrı değil bitişik yazılmasıdır. *Ayn* harfi de yoktur.

Ünlülere gelince, Yeni Uygurca ünlü sistemindeki her ünlü için ayrı bir harf vardır: Klasik Osmanlı sisteminden farklı noktalar şunlardır: *i* ünlüsü noktasız *ye* ile, *o* ve *ö* ünlüleri *vav*, fakat *u* ve *ü* ünlüleri harekeli (ötreli) *vav* ile yazılır. Üç noktalı *vav* ise çift dudak sızıcısı *w*'yi temsil eder. Noktaları üstüste konulmuş *ye* kapalı *e* (*é*) ünlüsünü, *he* harfi ise Osmanlıcada olduğu gibi, açık *e* ünlüsünü yazmakta kullanılır. Kelime başındaki ünlüleri yazmak için ünlü harfinin önüne *hemze* getirilir. *Med*'li *elif* yoktur.

Kazak alfabesi de genel olarak Uygur alfabesi gibidir. Belli başlı farklar şunlardır: Kazak alfabesinde *gayn* harfi yoktur, kalın *g* sesi *ayn* ile yazılır; kelime başındaki ünlü harflerinden önce *hemze* konulmaz.

Hurûf-u munfasıla ile mukayese edilirse, Doğu Türkistan Uygurlarının reformu Arapçaya mahsus sesleri temsil eden *ayn, sat, dat, tı, zı*, vb. gibi harfleri sistemden çıkarması bakımından Türkçe için daha uygun ve elverişlidir. Biricik kusuru *o* ile *ö*'yü ve *u* ile *ü*'yü ayırt etmemesidir.

COĞRAFIYE SAWADI
ŞİNCYAN UYGUR
APTONOM RAYONİ

1. Şincyañ Uygur Aptonom Rayoni memlikitimiz boyıçe yer meydani

2. eñ çoñ bir ölke. Heywetlik Tyanşan tēgi uniñ otturısında

3. toğrisiga sozulup yatқан bolup, Şincyañni cenubi kışimdiki

4. Tarim oymanlığı we şimali kışimdiki Cuñğariye oymanlığıdin

5. ibaret ikki kışimğa bölüp turidu; Qara Qurum tēgi, Küenlun

6. tēgi we Altay tēgi yene cenubi we şimali tereptin uni

7. kuçaqlap turidu.

8. Şincyañda yil-boyi qar erimeydiğan igiz çokkılar nahayiti

9. nurğun. Cuñgu-Pakistan çēğrisidiki Çoa-ori çokkisi dēñiz

10. yüzidin 8 miñ 611 mētir igiz; Turpan oymanlığı bolsa, dēñiz

11. yüzidin töwen, oymanlıqniñ cenubi kışimidiki Aydiñ-kölñiñ

شېنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

- 1 شېنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىز بويىچە يەر مەيدانى
- 2 8۱۱ چوڭ بىر ئۆلكە. مەۋەتلىك تيانشان تېغى ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا
- 3 ئوغرىغا سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، شېنجاڭنى جەنۇبىي قىسىمىدىكى
- 4 قارم ئويانلىقنى ۋە خىمالى قىسىمىدىكى جۇڭغارىيە ئويانلىقىدىن
- 5 ئىبارت كىچىك قىسىمغا بولۇپ تۇرىدۇ؛ قارا قۇرۇم تېغى، كۆپىنچە
- 6 تېغى ۋە ئالتاي تېغى يەنە جەنۇبىي ۋە خىمالى تەرەپنى ئۆزى
- 7 قۇچاڭلاپ تۇرىدۇ.
- 8 شېنجاڭدا يىل بويى قار ئېرىمەيدىغان ئىگىز چوققىلار ناھايىتى
- 9 نۇرغۇن. جۇڭگو-پاكىستان چېگرىسىدىكى چوڭ ئۆزى چوققىسى دېڭىز
- 10 يۈزىدىن 8 مىڭ 611 مېتىر ئىگىز؛ تۇرپان ئويانلىقى بولسا، دېڭىز
- 11 يۈزىدىن تۆۋەن، ئويانلىقنى جەنۇبىي قىسىمىدىكى كاپدېڭكۆلىنىڭ
- 12 سۈيىنىڭ يۈزى دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر تۆۋەن. تيانشان ئالتاي
- 13 تاغلىرىنىڭ بايلىقلىرىدىكى ئورمانلار بۆك-بارغان بولۇپ، ئوت-
- 14 جويىلەر كىچىك ياپ-يېشىل ئۆسۈپ تۇرىدۇ؛ ئەگەر كىچىك قۇملۇقى
- 15 بولسا، بايلىقى مول ئۆسۈپ سوزۇلۇپ كەتكەن قۇم بارخانلىرىدىن
- 16 گارەت، ئوخشاش بولغان بۇ كۆرۈنۈشلەر شېنجاڭنىڭ ئاجايىپ
- 17 كۆرۈنمەلىرىسىنىڭ قىسمى.

12. suyiniñ yüzi dēñiz yüzidin 154 mētir töwen. Tyanşan Altay

13. tağliriniñ yanbağrılıridiki ormanlar bük-baraxsan bolup, ot-

14. çöpler kimhaptak yap-yēşil ösüp turidu; Teklimakan qumluğı

15. bolsa, payansiz dolqunsiman sozulup ketken qum barhanliridin

16. ibaret. Oħşaş bolmiğan bu körünüşler Şincyañniñ acayip

17. güzel menzirisiniñ hasil kilidu.

COĞRAFYA DERSİ

SİNKİANG UYGUR OTONOM BÖLGESİ

1. Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi memleketimiz içinde yüz ölçümü
2. en büyük bir ülke. Heybetli Tiyanşan Dağı onun ortasında
3. doğru bir şekilde uzanıp, Sinkiang'ı güney kısmındaki
4. Tarım çukuru ve kuzey kısmındaki Cangarya çukurundan
5. ibaret iki kısma böler; Kara Kurum Dağı, Küen-lun
6. dağı ve Altay dağı da güney ve kuzey taraf(ın)dan onu
7. kucaklar.
8. Sinkiang'da yıl boyunca kar(ı) erimeyen yüksek doruklar pek
9. çok(tur). Çin-Pakistan sınırındaki Çoa-ori doruğu deniz
10. yüzünden 8 bin 611 metre yüksek(tir); Turfan çukuru ise, deniz
11. yüzünden alçak(tır), çukurun güney kısmındaki Aydın-göl'ün
12. suyunun yüzü deniz yüzünden 154 metre alçak(tır). Tiyanşan (ve) Altay
13. dağlarının yamaçlarındaki ormanlar sık ve kadife yeşili olup, çayır
14. ve çimenler ipek gibi yemyeşil bitmiştir; Taklamakan çölü (*harf. kumluğu*)
15. ise, uçsuz-bucaksız dalgalar misali uzanıp giden kum tepelerinden
16. ibaret(tir). Benzer olmayan bu görünümle Sinkiang'ın şaşılması
17. güzel manzarasını meydana getirir.

Kiril (İslav) Alfabeti ile Türlü Türkçeler

Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dil ve lehçelerinin yazımında Arap alfabesinden sonra en geniş ölçüde kullanılan bir alfabe de Kiril veya İslav alfabesidir.

Bugün Rusça, Ukraynca, Beyaz Rusça, Bulgarca, Makedonca, Sırpça gibi İslav dillerinin yazımında kullanılan Kiril alfabesi Selanikli rahip kardeşler Konstantinos ile Methodios'un (daha sonra Aziz Kiril ve Methodios) 9. yüzyılın ikinci yarısında Grek alfabesini örnek alarak düzenlemiş oldukları iki İslav alfabesinden (*Glagolitic* ve *Cyrillic*) biridir.

860'larda Moravya prensi Rostislav'ın ricası üzerine Bizans tarafından Moravya'ya gönderilen misyoner heyetinin başında aynı zamanda bir bilgin ve diplomat olan Konstantinos (Kiril) ile kardeşi Methodios bulunuyordu. Bunlar, Grek alfabesini esas alarak sonradan *Glagolitic* ve *Cyrillic* diye anılan iki alfabe düzenlemiş ve 20 yıl gibi kısa bir zaman zarfında İncil'i ve diğer birçok dinî metinleri Eski Kilise İslavcası denilen Makedonca-Bulgarca kökenli en eski İslav yazı diline çevirmişlerdir. Eski Kilise İslavcası 10. ve 11. yüzyıllarda gerek güney (Makedonya, Bulgarya)

a	a	и	iy, iy	p	r	ш	ş
э	ä	й	y	с	s	щ	şç
б	b	к	k	т	t	ъ	kahnlık işareti
в	v	к	k	у	w, uw, üw	ы	ı
г	g	л	l	ѣ	u	і	i (kısa i)
ѣ	ğ	м	m	ү	ü	ь	incelik işareti
д	d	н	n	ф	f	э	e
e	e	ң	ñ	х	h (gırtlaksı)	ю	yu
ë	yo	о	o	h	h (soluksu)	я	ya
ж	j	ө	ö	ц	ts		
з	z	п	p	ч	ç		

gerekse Batı (Moravya, Bohemya, Pannoniya) İslavlarının ortak yazı dili olarak kullanılmıştı.

Glagolitik alfabe Grek alfabesinin kürsiv (bitişik ve işlek), Kiril alfabesi ise aynı alfabenin majiskül harflerle ve ayrı ayrı yazılan türünden çıkmıştır. Aziz Kiril, Eski Kilise İslavcasına mahsus olan ve Grek alfabesinde karşılığı bulunmayan sesler için bazı harfler icat etmiş ve bunları yeni alfabeğe katmıştır.

а	а	з	z	о	o	х	h (gırtlaksı)
б	b	и	i	ө	ö	h	h (soluksu)
в	v	ы	ı	п	p	ч	ç
г	g (kalın)	ј	y	р	r	ц	c
г	ğ	к	k	с	s	ш	ş
д	d	к	g (ince)	т	t		
е	ekapalı e)	л	l	у	u		
э	e (açık e, ä)	м	m	ү	ü		
ж	j	н	n	ф	f		

Azeri alfabesi

Eski Kilise İslavcasının yazımında kullanılan Kiril alfabesi, zamanla, kullanıldığı bölgeye veya İslav diline göre, ufak-tefek değişikliklere uğramıştır. Öyleki, bugünkü Rus, Ukrayn, Beyaz Rus, Bulgar, Makedon ve Sırp-Hırvat alfabeleri arasında, harf sayısı ve türü bakımından önemli farklar vardır.

Modern Rus alfabesi 32 harften oluşur. Bunlardan ikisi, aslında, harf değil, işaretir: İncelik veya yumuşaklık işareti (*myagkiy znak*) ile kalınlık veya katılık işareti (*tvoyrdiy znak*). İncelik işareti kendinden önceki ünsüzün ince veya yumuşak (*palatal*) olduğunu, katılık işareti ise, tersine, o ünsüzün palatal olmadığını ve hecenin onunla sona erdiğini gösterir. Katılık işareti, bir bakıma, bizdeki eski *ayın* ve *hemze*'nin yerini tutan kesme işareti gibidir.

Kiril Alfabesi ve Türk Dilleri

Bugün eski SSCB'deki bütün Türk dilleri Kiril alfabesi ile yazılmaktadır.

Kiril alfabesi ile yazılan ilk Türk dili de Çuvaşça olmuştur. Eski Bulgar Türklerinin torunları olan ve öteden beri Volga-Kama bölgesinde yaşayan Çuvaşların yazıları yoktu. XVIII. yüzyıl başlarında Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlara giden Rus misyonerleri bu dili Rus harfleri ile yazdılar.

1769'da Rus Bilimler Akademisi'nce yayımlanan ilk Çuvaşça gramerde Çuvaşça için 35 harften oluşan bir alfabe kullanılmıştır.⁵⁰ Bu harflerin 31'i Rus alfabesinden, bir tanesi de (g harfi) Latin alfabesinden alınmıştı. Geri kalan 3 işaret ise çift harflerle oluşturulmuş birleşimlerdi. Bu tarihten aşağı yukarı yüz yıl sonra, 1871'de, Çuvaşların ilk hocaları sayılan İvan Yakovleviç Yakovlev, Çuvaşça için İslav asıllı yeni bir alfabe düzenledi. Çuvaşça 1938'e kadar, zaman zaman ufak-tefek değişikliklere uğrayan bu alfabe ile yazıldı. Bugünkü Çuvaş alfabesi 1938'de düzenlenmiştir ve 36 harften oluşur.

Turkolojinin kurucusu
Dr. Wilhelm Radloff

Аа	Кк	Тт
Ѡ	Кк	Дд
Ӑӑ	Хх	Чч
Ӗ	Бб	Цц
Ее	Гг	Цц
Ээ	Ҫ	З
Оо	Ӗӗ	Сс
Ӗӗ	Ҫ	Зз
Өө	Һһ	Шш
Ӗӗ	Ҫ	Жж
Ыы	Јј	Пп
Ыы	Јј	Бб
Іі	Јј	б
Іі	Ҫ	Фф
Уу	Рр	Вв
Ӧӧ	Лл	Ww
Ӧӧ	Лл	Мм

Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde
kullandığı yazıçevrimi işaretleri tablosu
(Radloff alfabesi)

İslav alfabesi ile yazılan ikinci Türk dili Yakutçadır. Yakutça Kiril harfleri ile ilk kez 17. yüzyıl sonlarında yazılmaya başlamışsa da Kiril harfli ilk Yakut alfabesi ancak 1819'da düzenlenebilmiştir.⁵¹ Bununla beraber

⁵⁰ *Voprosi soveršenstvovaniya alfavitov tyurkskih yazıkov SSSR* (SSCB Türk dilleri alfabelerinin geliştirilmesi sorunları), Akademii Nauk SSSR- Institut Yazıkoznaniya, Moskva 1972, s. 189.

⁵¹ *Aynı eser*, s. 208 ve 213.

Yakutçanın ilk bilimsel alfabesi Otto Böhlingk'in 1851'de yayımlanan ünlü Yakutça gramerinde kullanmış olduğu İslav alfabesidir.⁵² Bu alfabe 29 harften oluşmakta idi. Böhlingk, Yakutçadaki uzun ünlüleri harflerin üzerine koyduğu düz çizgi ile, diftongları ise *ie*, *uo* ve *üö* gibi ünlü birleşimleri ile göstermişti. İlk Yakut pedagogu ve dilcisi S. A. Novgorodov 1917'de Milletlerarası Fonetik Alfabe'ye göre Latin asıllı yeni Yakut alfabesini düzenlemişti. Yakutça 1939'a kadar bu alfabe ile yazılmış, 1939'da bu alfabe yerini bugünkü Kiril asıllı ve 40 harften oluşan yeni alfabeyle bırakmıştır.

ОПЫТЪ
СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХЪ НАРЪЧІЙ.

И. В. Радлова.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.
ГЛАВНІЕ

VERSUCH
EINES
WÖRTERBUCHES DER TÜRK-DIALECTE.

VON
DR. W. Radloff.

ERSTER BAND.
DIE VOCALE

САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1853

Издатель / Иллюстрация: И. В. Радлова

В. Габриель въ С. П. Б.

Възданъ въ С. Петербургѣ.

Эггеръ и Коопъ, въ С. П. Б.

И. Эггеръ & Ко. въ С. Петербургѣ.

И. Кунертъ въ Вѣнѣ — Тисоу' Германіи въ Лейпцигѣ.

Türkolog W. Radloff'un *Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nün birinci cildinin kapağı

Ünlü Kırgız yazarı Çingiz Aytmatov'un *Samançı Colu* (Saman Yolu) adlı hikâye kitabının kapağı

1917 Soyvet Devrimi'nden önceki Kiril alfabesi ile yazılan iki Türk dili daha vardır: Altayca ve Şorca. Bunlardan Altayca 1845-1928 yılları arasında Kiril, 1928-1938 yılları arasında da Latin alfabesi ile yazılmış olup 1938'den beri yine Kiril alfabesi ile yazılmaktadır. Şorca'ya gelince, bu Türk dili 1885-1930 yılları arasında Kiril alfabesi ile, 1930-1939 yılları

⁵² Otto Böhlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg 1851.

arasında da Latin alfabesi ile yazılmış, 1938'de ise tekrar Kiril alfabesi ile yazılmaya başlamıştır. Şorca, 1944'ten beri yazı dili değildir.⁵³

7 maj

ӨРМӘК истәдијимиз музеејәр гурбан байрамı мүнәси-
бәтилә бағлы олдуғундан, «Ғапалы чәрчи» адланан ба-
зара кетдик. Дејиләнә көрә, һәм өз әразиси, һәм де са-
тылан шејләрин мұхтәлифлији е'тибарилә бу чүр базар
дүнијанын һеч бир шәһәриндә жоқдур. Мән бунун доғруму,
јаланмы олдуғуну дејә билирәм, амма мәнин олдуғум
дүнија шәһәрләриндә доғрудан да белә бир базар көрмә-
мишәм. Ғызыл дүканларынын чоғлуғу инсаны һејрәтә
кәтирир. Мәнә беадччилик еләјин киң совет дипломаты
јарызарафат, јарычидди деди ки:

— Османлы солтанларынын истилачылығ дөврүндән башламыш бу
хүнәмән Истамбула кәтирилән ғызылларын һамысы бурда топланмыш-
дыр... Анчағ һәч инана билирәм ки, бурдакы базәк-дүзәк шејләри
әрләр боју сатылыб гуртарсын, чүнки дөвләтчиләр истәдикләрини ал-
мышлар, жоқсулар исе бунлары алмағ һағғында дүшүнә билимәзләр. Он-
лары јалкыз ән әрүри еһтијачлары—күнәдәлик рузулары дүшүндүрүр-

Биз бу дүканларын арасы илә јалаш-јаваш көзинәндә, севимли мү-
гәннимиз Бүлбүлүн сон заманларда тез-тез охудуғу «Назлы ханым, кәл
ојма, чәл ојия» мәһинисини ешидирдик. Һарда исе патефонда бу мәһни
чалынырды, охујан да Бүлбүл өзү дејил, бир гадымды. Сөзләри ејни
илдә Достларымын делијинә көрә бәзән Ангара пә Истамбул радиолары
Түркија пичәсәнәт усталарынын ифрасында бизим нәғмәләримизи ве-
рир, анчағ нәдәнсә бунлары Шәргин Анadolу нәғмәләри адландырырлар.
(Бу үсулдан Тһраи радиосу да тез-тез истифада еләјир, јалкыз бир
фәрғә ки, Азәрбајҗан дилиндә јаранмыш мәһиниләри фарс дилинә че-
вирир, һәм исе до мұәллифләрин адыны дилләјиниләрдән киәләдир. Јах-
шы ки. Бакы радиосу вар, Түркија вә Иран пәтәидашлары Азәрбајҗан
дилиндә јаранмыш мәһиниләри орижиналиндә дилләмәк пиканындан
мәһрум дејилләр!).

- 1 Görmek istediğimiz müzeler gurban bayramı münası-
- 2 betile bağlı olduğundan, “Ėapalı çerçi” adlanan ba-
- 3 zara gëtdik. Dëyilene gëre, hem öz erazisi, hem de sa-
- 4 tilan şeylerin mühtelifliyi e'tibarile bu cür bazar
- 5 dünyanın heç bir şeherinde yoğdur. Men bunun doğrumu,
- 6 yalanmı olduğunu dëye bilmirem, amma benim olduğum
- 7 dünya şeherlerinde doğrudan da belë bir bazar görme-
- 8 mişem. Ėızıl dükanlarınmı çoğluğu insanı heyrete
- 9 getirir. Mene beledçilik ëleyen genc sovyet diplomati
- 10 yarızarafat, yarıcciddi dëdi ki:
- 11 Osmanlı soltanlarının istilaçılığ dövründen başlamış bu
- 12 güneceñ İstambula getirilen Ėızılların hamısı burda toplanmış-
- 13 dır... Ancağ men heç inana bilmirem ki, burdakı-bezek, düzek şeyleri
- 14 esler boyu satılıb gurtarsın, çünki dëvletliler istediklerini al-
- 15 mışlar, yoğsullar ise bunları almağ hağğında düşüne bilmezler. On-

16 ları yalnız en zeruri ihtiyaçları—gündelik ruzuları düşündürür.
 17 Biz bu dükânların arası ile yavaş-yavaş gezinende, sévimli mü-
 18 ğennimiz Bülbülün son zamanlarda téz-téz oğuduğu “Nazlı hamm, gel
 19 oyna, çal oyna” mahnısını eşidirdik. Harda ise patefonda bu mahnı
 20 çalınırdı, oğuyan da Bülbül özü deyil, bir ğadındı. Sözleri éyni
 21 idi. Dostlarınm dediyine göre be‘zen Anğara ve İstambul radiola-
 22 rı Türkiye incesenet ustalarının ifasında bizim neğmelerimizi ve-
 23 rir, ancak nedense bunları Şerği Anadolu neğmeleri adlandırırılar.
 24 (Bu üsuldan Téhran radiusu da téz-téz istifade éleyir, yalnız bir
 25 ferğle ki, Azerbaycan dilinde yaranmış mahnıları Fars diline çé-
 26 virir, hemişe de müelliflerin adını dinleyicilerden gizledir. Yağ-
 27 şı ki, Bakı radiusu var, Türkiye ve İnan vetendaşları Azerbaycan
 28 dilinde yaranmış mahnıları orijinalında dinlemek imkanından
 29 mehrum deyiller!).

(Azerî edebiyatçısı *Mehdi Hüseyin*’in Türkiye izlenimleri;
Azerbaycan dergisi, 1963, sayı 8)

1) *muzéy* “müze”, 2) *bağlı* “kapalı”, *Ğapalı çerçi* “Kapalı Çarşı”, 4) *bu cür* “bu çeşit”,
 7) *béle* “böyle”, 8) *ğızıl* “altın”, 9) *mene* “bana”, *beledçilik* “mihmandarlık”, *éleyen*
 “eyleyen”, 10) *yarızarafat* “yarı şaka”, 11) *başlamış* “başlayarak, itibaren”, 12) *hamısı*
 “hepsi”, 14) *ğurtarmağ* “bitmek, tükenmek”, 16) *ruzu* “rızk, nafaka”, 17)-18) *müĝenni*
 “muganni, okuyucu”, 19) *mahnı* “türkü”, *harda ise* “bir yerde”, *patefon* “gramofon”, 22)
incesenet “güzel sanat, müzik”, 25) *yarlanmış* “yaratılmış”, 26) *hemişe* “daima”.

Eski SSCB’de konuşulan ve Sovyet Devrimi’nden önce yazı dili olan Tatarca (Kazan Tatarcası), Kırım Tatarcası, Azerî, Özbekçe ve Yeni Uygurca ile Sovyet Devrimi’nden sonra yazı dili olan Tuvaca, Hakasça (Abakan Türkçesi), Türkmençe, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Kırgızca ve Başkurtça da aşağıda gösterilen yıllardan beri Kiril alfabesi ile yazılmaktadır: Tatarca (1939), Kırım Tatarcası (1938), Azerî (1939), Özbekçe (1940), Yeni Uygurca (1947) Tuvaca (1943), Hakasça (1939), Türkmençe (1940), Kazakça (1940), Karakalpakça (1940), Nogayca (1938), Kumukça (1938), Karaçayca-Balkarca (1936), Kırgızca (1940), Başkurtça (1940).⁵⁴

Kiril alfabesi ile yazılmaya başlanan en son Türk dili Gagauzca’dır. Moldavya eski SSCB’nde konuşulmakta olan Gagauzca 1895-1932 yılları arasında Rus alfabesi ile, 1932’den 1957’ye kadar da Latin (Romen) alfabesi ile yazılmıştı. 1957’de Gagauzca için Kiril asıllı yeni bir alfabe düzenlenmiş

ve Gagauzca o tarihten beri bu alfabe ile yazılmaya başlamıştır.⁵⁵

Kiril alfabesinin eski SSCB'deki Türk dilleri için kullanılması aslında bir yenilik değildi. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, XVIII. yüzyılda Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlar ve Yakutlar arasına giden Rus misyonerleri bu Türk dillerini, doğal olarak, Rus alfabesi ile yazmışlardı. Türkolojinin kurucusu ünlü Türkolog W. Radloff (1837-1918) da Türk dil ve lehçeleri ile ilgili bütün eserlerinde, yine doğal olarak, Kiril alfabesi asıllı bir yazıçevrimi (transkripsiyon) sistemi kullanmıştır. Onun türlü Türk dil ve lehçelerinden derlenmiş halk edebiyatı örneklerini içeren 10 ciltlik *Nareçiya tyurkskih plemen...* (Türk halklarının lehçeleri...) veya *Obraztsı narodnoy literaturı* (Halk edebiyatı örnekleri) adlı eserinde (1866-1907) kullandığı yazıçevrimi sisteminde 9'u ünlü, 27'si de ünsüz işareti olmak üzere toplam 36 harf vardır. 1888'den itibaren yayımlanmaya başlayan *Opt slovarya tyurkskih nareçiy = Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (Türk lehçelerinin sözlüğü denemesi) adlı dört büyük ciltlik ünlü sözlüğünde ise Radloff, 17'si ünlü 34'ü de ünsüz işareti olmak üzere toplam 51 harf veya yazıçevrimi işareti kullanmıştır.

Ә. ҚҰРЫШЖАНОВ

КӨНЕ ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ АИ, КҮН АТТАРЫ

Қазақ мәдениеті мен оның тарихын зерттеуде соңғы кездерде көптеген жаңалықтардың басы ашылып жүр. Соның ішінде аспан әлемі мен оған байланысты толып жатқан ғылымдар саласында жазылған еңбектерде қазақ халқының мәдени байлығы орасан зор өкендігі көрініп отыр. Х. Әбішев, М. Құдайқұлов сияқты ғалымдардың зерттеулері — бұған айқын куә. Математик М. Ысқақовтың еңбегі қазақтың байырғы календарь жүйесін, оның тарихын, тағы басқа да сан салталы ғылыми мәселелерін қалың көпшілік оқушыға өте қызығалықты түрде суреттеп беру мақсатына арналған. Ол қай жағынан болса да ұтымды жазылған¹.

Автор онда дүние жүзіндегі көптеген халықтар қолданып жүрген календарьлар жүйесін келтіреді. Төрт тараудың екеуі қазақ календарының негіздеріне арналған. Қазақстан территориясын жайлаған көне түркі тайпалары туралы қысқаша мәлімет беру үстінде автор, «қыпшақ халқы тарихта елеулі роль атқарған» деп көрсетеді². Қыпшақтар жайлы айтылған пікірлер біздің заманымыздан бұрынғы 201 жылы жазылған қытай кітаптарында кездесетін тәрізді. Қазақ халқын құрауда өзінше үлесі бар, өте ертеден бері келе жатқан қыпшақтар жөнінде автор жол-жөнекей ескертеді де, олардың тілінде қолданылған ай, күн аттарына байланысты сөздерге тоқталмайды. Осыдан барып бұрынғы

¹ М. Ысқақов. Қазақтың байырғы календары, Алматы, 1960: Халық календары, Алматы, 1963.

² М. Ысқақов. Халық календары, 108-бет.

Ä. KURIŞJANOV KÖNE KIPŞAK
TİLİNDEĞİ AY, KÜN ATTARI

Kazak мәдениyeti мен onun тарыһын зерттеуде соңғы kezderde köptegen жаңалықтардың басы асылып жүр. Соның ішінде аспан әlemi мен оған байлансты толып жатқан ғилмдар саласында jazылған еңбектерде қазак халқының мәдениет байлығы орасан zor ekendigi körinip otr. H. Äbişev, M. Қудайқulov sıyaқты ғалымдардың зерттеулері — буған айқын күwä. Математик M. Искақovтың еңбегі қазактың байырғы календар' jüyesin, onun тарыһын, тағы башка da сан салалы ғилми мәселелерин қалып көпшилiк оқушыға öте қызғылқты түрде суwrettep берiw максатына арналған. Ol қай жағынан болса da utымды jazылған.

Avtor onda дүниye жүзиндеgi köptegen халықтар қолданып жүрген календар'lar jüyesin keltiredi. Төрт тарawдың ekewi қазак календарының negizдерине арналған. Қазакстан территориясын jayлаған көне түрki таypалары туwралы қысқаша мәлимет берiw үстінде автор, "қыпшақ халқы тарыһта elewli rol' атқарған" деп көрсетедi. Қыпшақтар jayлы айтылған пикирлер биздин заманымыздан буринғы 201 jılı jazылған қытай kitapтарында kezdesetin таризди. Қазак халқын қуrawда өзінше ülesi бар, öте erteden beri kele jatқан қыпшақтар jönинде автор jol-jönekey eskertedi de, olардың тилинде қолданылған ай, күн attарына байлансты sözдерге тоқталмайды. Osıdan барып буринғы

ESKİ KIPÇAK DİLİNDEKİ AY,
GÜN ADLARI

Kazak kültürü ile onun tarihini araştırmada son zamanlarda birçok yenilikler meydana çıkarılıyor. Bunlar arasında gökyüzü dünyası ile ona ilişkin birçok bilim alanlarında yazılan eserlerde Kazak halkının kültürel zenginliği(nin) pek büyük olduğu görünüyor. H. Abişev (ve) M. Kudaykulov gibi bilimlerin araştırmaları buna aşikâr kanıt(tır). Matematikçi M. Iskakov'un eseri Kazak(lar)ın kadim takvim sistemini, onun tarihini ve daha başka hesapla ilgili bilimsel sorunlarını geniş okuyucu kitlelerine son derece ilginç (bir) şekilde açıklayıp verme amacına tahsis edilmiş(tir). Her bakımdan başarılı yazılmış (bir eser).

Yazar bu eserinde dünya yüzündeki birçok halklar(ın) kullandığı takvim sistemlerini (okuyucuya) sunuyor. Dört bölümün ikisi Kazak takviminin esaslarına tahsis edilmiş(tir). Kazakistan bölgesine yerleşen eski Türk kabileleri hakkında kısaca bilgiler verirken yazar (bu hususu) "Kıpçak halkı tarihte hissedilir (bir) rol oynamış(tır)" diye belirtiyor. Kıpçaklar hakkında söylenen fikirler bizim zamanımızdan önce (yani M.Ö.) 201 yılı(nda) yazılan Çin kitaplarında rastgelenen (bilgiler) gibi(dir). Kazak halkını oluşturmakta özel (bir) payı olan, çok eskiden beri süre gelen Kıpçaklar hakkında yazar her türlü bilgileri veriyor ama onların dilinde kullanılan ay (ve) gün adlarına ilişkin kelimeler üzerinde durmuyor. Bundan hareketle eski

Bugün birçok Türk dilinin yazımında kullanılan Kiril alfabesinin Latin alfabesinden daha elverişli olduğu söylenemez. İslav alfabesinde, bildiği gibi, *ö* ve *ü* ünlüleri ile açık *e* (Alman alfabesinde *ä* ile gösterilen *e*) ünlüsü için uygun harfler yoktur. Bu nedenle, *ö* için ortasında dalgalı bir çizgi olan *o*, *ü* için düz kuyruklu küçük boyda majiskül *y*, açık *e* ünlüsü için de ters çevrik miniskül *e* harfleri uydurulmuştur. Oysa bu ünlüleri gösteren harfler Latin alfabesinde hazır olarak vardır (Alman alfabesindeki *ö*, *ü* ve *ä*). İslav alfabesinde Türk dil ve diyalektlerindeki ötümlü katışık ünsüz-*c*, artdamaksıl (kalın) *k*, artdamak sızıcısı *ğ*, soluksul *h* ve geniz *n*'si için de elverişli harfler yoktur. Bunun içindir ki *c* sesi Azerî alfabesinde İslav alfabesindeki *ç* harfine konulan ince dik bir çizgi, Türkmence ve Uygur alfabelerinde *j* harfine takılan bir çengel ile belirtilirken bu ses Karaçay-Balkar alfabesinde *dj* harf birleşimi ile, Yakut alfabesinde de *d* harfinden sonra yazılan incelik işareti ile gösterilir. Öbür ünsüzleri göstermek için de Kiril alfabesindeki *k*, *n* ve *h* (hırıltılı) harflerinde buna benzer değişiklikler yapılmıştır. Oysa Latin alfabesinde bu seslerin çoğu için hazır harfler veya harf birleşimleri vardır: kalın *k* için *q*, soluksul *h* için *h*, geniz *n*'si için *ng*, vb. gibi.

Eski SSCB'deki Türk dilleri alfabelerinin bir kusuru bu alfabelerde bazı harflerin Rusçadaki ses değerleri ile kullanılmasıdır. Bazı alfabelerde, örneğin Türkmen alfabesinde, *e* harfi (Rusça adı ve değeri *ye*) söz başında ve söz içinde bir ünlüden sonra *ye*, iki ünsüz arasında ve söz sonunda ise *e* değerindedir. (Oysa bu alfabe *y* için ayrı bir harf bulunmaktadır.) Yine birçok alfabelerde iki noktalı *ë* (Rusça adı ve değeri *yo*), yalnız Rusça kelimelerde değil, Türkçe sözlerde de *yo* değerinde kullanılmaktadır. (Oysa

Ар дайым бир жакка жол жүрордо, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айырбай тиктейм.

Ушул күнгө чейин бул сүрөттү эч бир көргөзмөлөргө да берген жокмун, ал тургай айылдан туугандарым келгенде, көздөн далдалап бекитип коём. Анча эле жашыргандай эмнеси бар, уяттуубу деп, кокус оюңарга кетип жүрбөсүн, — жок бул сүрөттү эч кандай ыксыз жайы деле жок, же болбосо. ага «көз тийип» кетет дегендей ал бир ашкан укмуш да эмес. Бирпачи көрүшкө жөнөкөй эле кадыресе сүрөт. Бетине тартылган жер паңдай жөнөкөй болсо, сүрөт өзү дагы ошондой жөнөкөй.

Сүрөттүн тээ ички тереңинде — күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандатып, кыялата айдап бара жатат. Андап берки көрүнүштө — бозоргон сары талаа, кең өзөн. Чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындап кийин топурагы борпоң тоборсуп карайган жолдо, катарлаш баскан эки жолоочунун пзп тигиндеп берп чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даава түшүп.

CAMIYLA'DAN (ÇİNGİZ AYTMAOV)
YAZIÇEVİRİMİ

(1) Ar dayım bir cakka col cürördö, men uşul alkagı cö(2)nököy cıgaçtan casulğan süröttün aldına kelip turum. Mına (3) erten da ayılga cönöymün. Süröttü karap, men andan columa (4) ak tilek bata alıp catkan öndüü, anı köpkö köz ayırbay tik(5)teym. (6) Uşul küngö şeyin bul süröttü eç bir körgözmölörgö da (7) bergen cokmun, al turgay ayıldan tuugcndarım kelgende, köz-(8)dön daldalap bekitip koyom. Ança ele çaşırganday emnesi (9) bar, uyattuubu dep, kokus oyunarga ketip cürbösin, — cok bul (10) süröttün eç kaday ıksız cayı dele cok, ce bolboso, aga “köz (11) tiyip” ketet degendey al bir aşkan ukmuş da emes. Birinçi (12) körüşkö cönököy ele kadrese süröt. Betine tartılğan cer (13) kaday cönököy bolso, sü,öt özü dağı oşondoy cönököy. (14) Süröttün tee içki tereşinde —küzgü asmandın ala—bükkök (15) çet cakası. Şamal birin-serin buluttardı bir cakka bet (16) aldırıp, alısta kultyğan çokularga candatıp, kıyalata (17) aydap bara catat. Andan berki körünüştö—bozorgon sarı ta(18)laa, keş özön. Çet-çetten çiyler ıktaşıp, caan-çaçından (19) kişin topurağı borpor, toborsup karaygan coldo, katarlaş (20) baskan eki colooçunun izi tiginden beri çubayt. Colooçular (21) ulam cakındagan sayın alardın izderi cerge daana düşüp, ...

TÜRKÇE ÇEVİRİSİ (asıl metne mümkün olduğunca sadık kalarak)

(1) Her (ne) zaman bir tarafa (doğru) yola çıksam, ben bu çerçevesi ba(2)sit ağaçtan yapılmış tablonun karşısına gelip dururum. İşte (3) yarın da köye hareket ediyorum. Tabloya bakıp, (sanki) ben ondan yolum için (4) iyi dilek (ve) dua alacakmışım gibi, onu uzun süre göz ayırmaksızın dikkat(5)le süzüyorum. (6) Bugüne kadar bu tabloyu hiçbir şergiye (harf. sergilere) de (7) vermiş değilim, o (şöyle) dursun köyden akrabalarım geldiğinde, göz(8)lerden gizleyip saklıyorum. O kadar da gizlenecek nesi (9) var, utanılacak (bir şey mi) diye, boşuna aklınıza takılmasın, —hayır bu (10) tablonun hiç bir yakışsız yanı da yok, veya, (sonra) ona “nazar (11) deyip” gider denilecek (cinsten) üstün bir sanat eseri de değil. İlk (12) bakışta basit ve sıradan bir tablo bu. Yüzüne resmedilmiş toprak (13) ne kadar basit ise, tablonun kendisi de o kadar basit. (14) Tablonun en arka planında —sonbahar göğünün yer-yer kapalı ve donuk bir (15) parçası. Rüzgâr tek-tük bulutları bir istikamete (doğru) sevk (16) ederek, uzakta belli-belirsiz görünen doruklara yöneltip, yamaçlar boyunca (17) sürüp götürüyor. Ondan (daha) beriki planda—soğun sarı boz-(18)kır ve geniş nehir yatağı. Kenarlarını pelinler kaplamış. yağmurlardan (19) sonra toprağı yumuşayıp kabarmış kara yolda ard arda (20) yürüyen iki yolcunun (ayak) izleri öteden beriye uzayıp geliyor. Yolcular (21) giderek yaklaştıkça onların (ayak) izleri yere (daha) belirgin düşüyor ve

bu alfabelerde de y ve o için ayrı ayrı harfler vardır.) Rus alfabesindeki ya ve yu harflerinin Türk dilleri alfabelerine dahil edilmesi de, aynı şekilde, bir fazlalıktır. Çünkü bu harfler yalnız Rusça kelimelerin yazımında değil, Türk asıllı sözlerin yazımında da kullanılıyor. Hatta Tatar alfabesinde ya harfi aynı zamanda yä, yu harfi de aynı zamanda yü değerindedir. Bunun gibi, e harfi aynı alfabede hem kısa ve gayrimükemmel ĩ ünlüsünü, hem bununla kurulmuş yĩ hecesini, hem de yı hecesini veya ses grubunu gösterir. Türkmencede fonemik olan (yani anlam farkı yapan) uzun ünlülerin yazıda gösterilmemesi de Türkmen alfabesi için büyük bir eksiklik veya kusurdur.

Tarih boyunca Türkler kadar çok alfabe değiştirmiş bir başka ulus, Türk dilleri kadar değişik alfabelerle yazılmış başka bir dil ailesi yoktur denilebilir.

Avrupa dilleri, Ermenice, Arapça ta baştan beri halen kullandıkları alfabelerle yazılmaktadır. Türk dilleri ise, metinlerle izleyebildiğimiz yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca değişik dönem ve coğrafyalarda Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Kiril (Slav) alfabeleri gibi başlıca 13 farklı alfabe ile yazılmıştır. Türk dillerinin 1300 yıl gibi pek de uzun sayılmayacak bir süre içinde bunca değişik alfabeyle yazılmış ve yazılmakta olması Türklerin göçler ve fetihler nedeniyle çok geniş bir coğrafi alana yayılmış, türlü uygarlık çevrelerinde bulunmuş, farklı din ve kültürleri benimsemiş olmaları ile açıklanabilir.

Bu kitapta yer alan yazılarda Türkçenin yazımı için tarih boyunca kullanılmış ve kullanılmakta olan türlü alfabeler tanıtmakta ve bu alfabelerle yazılmış eski/yeni metin örnekleri verilmektedir.

Kitabın, Türk dillerine meraklı okuyucular için, özellikle Türkoloji öğrencileri için yararlı bir el kitabı olacağını umuyoruz.

ISBN 975-7172-19-7

9 789757 172192